जयराम
सि.मु.टी.
१२

1

वयवावयवीधारायाम् अनन्तत्वे मेरुसर्षपयोरपि साम्यप्रसङ्गः अतः क्वचिद्विश्रामो वाच्यः यत्र तु विश्रामस्त
स्यानित्यत्वे सु समवेतकार्यानुपपत्तिप्रसङ्गः स्यात्तत्तस्यानित्यत्वे महत्परिमाणतारतम्यस्य गगना
दौ विश्रान्तत्वमिवाणुपरिमाणतारतम्यस्यापि क्वचिद्विश्रान्तत्वमस्तीति तस्य परमाणुत्वसिद्धिः
नच त्रसरेणावेव विश्रामोऽस्त्विति वाच्यम् त्रसरेणुः सावयवः चाक्षुषद्रव्यत्वाद् घटवदित्य
नुमानेन तदवयवसिद्धौ तत्र त्रसरेणोरवयवाः सावयवा महदवयवत्वात् कपालवदित्यनुमा
नेन तदवयवसिद्धेः नचेदमप्रयोजकम् अपकृष्टमहत्त्वं प्रत्यनेकद्रव्यवत्त्वस्य प्रयोजकत्वात्
न चैवं क्रमेण तदवयवधारापि सिद्ध्येदिति वाच्यम् अनवस्थाभयेन तदसिद्धेरिति सा च त्रिधा
भवेद्देहेन्द्रियविषयसंज्ञया सा कार्यलक्षणा पृथिवी त्रिधा शरीरेन्द्रियविषयभेदादित्यर्थः त
त्र देहमुदाहरन्ति योनिजादिर्भवेद्देहः इन्द्रियं घ्राणलक्षणम् विषयो द्व्यणुकादिस्तु ब्रह्माण्डान्त उदाहृतः ३९

३१ न्धात्

द्रव्यपरमाणोरणुत्वप्रत्यक्षत्वेपि न तस्य महत्त्वप्रत्यक्षं गात् । यथा द्व्यणुकेष्वपि दूरे प्रत्यक्षत्वेपि न तस्य महत्त्वप्र
त्यक्षत्वम् । न चैवं स्यात् नो द्व्यणुकेत्रुटेश्च प्रत्यक्षत्वमिति भाव: । एकोमहान्परमाणुरिति च दुरुपपत्ते: । मैवं पर
माणोरतीन्द्रियत्वे न तत्समवेतमहत्त्वादिप्रत्यक्षत्वायोगात् । दूरस्थकेशास्तु नातीन्द्रिया महत्त्वप्रत्यक्षे तस्य
यप्रत्यक्षत्वात् । न च तदानीं द्रव्यपरमाणुप्रत्यक्षे तत्प्रत्यक्षत्वे विरोध इति भाव: । नुद
रूपस्य द्रव्यानुपलम्भात् । पाठे च क्षुद्रलोकदाचिद्द्रव्यप्रत्यक्षं संगात् । न चातितत्प्रत्ते सादीक
पमहत्त्वपदं हि न सत्त्वेन द्रव्यपदं हि नोत्पत्तिरिति भाव: । तत्रेत दत्र: प्रातिभैर्द्रव्यपदं हि ना यद्वै: स्यात् द
हनोत्पत्तेरुपगमात् । न वा द्व्यणुकेन ह्यणुकं न त्रसरेणोत्पत्तिरिति भाव: । यत्तानवयवद्रव्यत्वमद
श्यत्वंधावस्यचित्वं भावादाव महत्त्वं तदवादिकारणतासम्भवात् द्रव्यत्वे तद्भा
वेवा द्रव्यत्वनयात्र त्रसरेणुमहत्त्वात्प्रत्यक्षत्वं भावात् । न हि त्व परिमाणं सम्भवति
परमाणौ महत्त्वाभावात् । तत्प्रत्यक्षं न हि नाशाया: प्रत्यक्षत्वादनित्यत्वं नेत्या

२६

जलत्वे। न तस्य द्रव्यत्वाव्याप्यजातिमत्त्वेनाप्रसक्तत्वात् [illegible] आदि [illegible]

मादाय [illegible] न द्रव्यत्वव्याप्ये न द्रव्यत्वस्य मुदासः। १

सि. मु. टी.

१४

रितिवाच्यम्। तादृशेषु गारागाभावात्। गुणत्वादेरपि द्रव्यावृत्तित्वात्। द्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वाद्यम्। पृथ्वी
वृत्तिमात्रवृत्तित्वे सति गन्धवत्त्वं जातिमत्त्वं [illegible] त्वादिजातिमादाय लक्षणासमन्वयः। न
च न [illegible] सिंहत्वादिरेकं यत्नलक्षणासमन्वयः। तत्र [illegible] व्यक्तित्वेन तया जातित्वाभावात्। जातिपदे
जलसमवेतत्वे सति न वायव्यस्यापि जाति [illegible] इति [illegible]। [illegible] नानात्वे
न [illegible] जात्या लक्षणासमन्वयात्। [illegible] घ्राणेन्द्रियं पार्थिवमिति सर्वैः। पार्थिवत्वं कथ
मिति चेत्। घ्राणेन्द्रियं पार्थिवं रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात्। कुङ्कुमगन्धाभि
व्यञ्जकगोघृतवत्। न च दृष्टान्तस्य कीयरूपाभिव्यञ्जकत्वाद् असिद्धिरिति वाच्यम्। परकीयरूपाव्य
ञ्जकत्वस्य तद्र्थत्वात्। न च नवशरावगन्धव्यञ्जकजलेनानैकान्तिकमिति वाच्यम्। तस्य सक्तुरसा
भिव्यञ्जकत्वात्। परकीयेति न देयम्। [illegible] सुरभिभागस्य दृष्टान्तत्वसम्भवात्। न च घ्रा
णेन्द्रियसन्निकर्षस्य गन्धमात्रव्यञ्जकत्वात् [illegible] इति वाच्यम्। द्रव्यत्वे सतीति विशेषणात्।
विषयस्तु [illegible] भोगसाधनं [illegible] एवं [illegible] अजातम् [illegible] तदुपे

६१ १४

देव [illegible] ८

गृहाण

जलादिकमयवपिलं श्रेयः [illegible] देहिहाय जलवत्वं जलेनवारकत्वमानुषशरीरेसमावेश
न्सकर: ४ [illegible] श्री [illegible] उत्पन्नं जरायुजस्य: १

यानिजमयोनिजञ्चेत्यर्थः योनिजमथिहित्विपिंजरायुजमंडजञ्चे — ति जरायुजंमानुषादीनामण्डजंसर्पादी
नामयोनिजंस्वेदजोभिद्दादिकं स्वेदजाः कृमिदंशकाः उद्भिदस्तरुगुल्मादयः नाम पिताशरीरमयोनि
जम् मनुष्यादिशरीरस्तापावित्वे किमानरूपित्तस्य अस्य गर्भादिमत्त्वेऽसिवपुमारात्मात् नच
केशस्मादेहस्वस्मान्तुलत्यादिकमविश्वादिति [illegible] अस तथासतिजन्मस्य पि [illegible] त्यादि यपिसंकर
प्रसङ्गात् नचनहिमलोयत्नमशास्त्रमनुष्यापिलिङ्गमितिया अस कृदादीनां विनाशो [illegible] शिरत्वे
नपुत्रभिन्नोनात् गर्भाद्युत्पत्ते [illegible] स्वापवृत्ति [illegible] मतिसिद्धेः [illegible] पार्थिवादिशरीरेजलादीनां —
निमित्ततयात्रे [illegible] अस कारित्वेनजातिः पार्थिवीत्वा [illegible] दिनासांसर्ग्यात् दिव्यचेतन [illegible] प्रयत्नम

—————————————— प्रसादीनामपि
चेतनसत्वान्नाप्यप्तिः नचक्रान्तः शरीरत्वेऽपिमानविनिवा अस माध्यात्मिके वायुसंवन्धस्य
प्रमाणात्वात् तत्रैव किंमानमिति चेन्नभग्न [illegible] संरोहणादिनातदुन्नयनात् यद्दिहस्तादेशरीर
व्यवहारोनभवतितदान्यो — व्यवच्छेदेनविशेषावरीषायव नचवजशरीरे [illegible] न ओतात्तत्रोपाधिः
सं १

पार्थिवीत्वेहाय शरीरत्वं जलीयशरीरे [illegible] जलीयपार्थिवत्वं पार्थिवत्वं [illegible] मनुष्यशरीरे

[illegible] सति [illegible] जनकत्वम्

न तोदेता
यगादि सा
नम् ६

प्रा [illegible]
तित्व पे

१५

ननु शुक्लरूपमेवेति चेत् न क्वचित् जलादौ नीलिमावलब्धेरिति चेन्न नीलजनकतावच्छेदकं पार्थिवी

त्वजातेरभावात् जले नीलत्वासम्भवात् क्वाचित्के जले नीलत्वप्रतीतिस्त्वाश्रयोपाधिकी भ्रान्ति

रेव। अत एव वियति पृथ्वीत्वाभावात् नीलिमाभिमानः। जलस्य माधुर्ये किं मानं न हि प्रत्यक्षेण कोपि

रसस्तत्रानुभूयते। जले माधुर्यं मधुरत्वं नास्तीति चेत् न तस्याश्रयोपा

धिकत्वात् यथा जम्बीररसे मधुरत्वं न तथा जलस्यापि स्यादिति चेन्न हरीतक्या

दिभक्षणात् जलरसस्य व्यञ्जकत्वात्। न तु हरीतक्यामेव जलसंयोगात् रसोत्पत्तिरिति

कल्पनागौरवात्। पृथिवीत्वस्यामधुरादिजनकतावच्छेदकत्वात् जले नाम्ला

दिकं जम्बीररसादौ त्वाश्रयोपाधिकीति। एवं जलस्य शीतस्पर्शजनकतावच्छेद

कं जलत्वं न तु वह्निजनकतावच्छेदकं जलत्वं। चन्दनादौ शैत्यो

३

१५

भावस्य हरीतक्यां मधुररसस्य ... इति भावः।

तथाच समवायकालिकविशेषणतातो भयसंबंधेन स्नेहत्वावच्छिन्नस्नेहनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकं जन्यजलमात्रवृ
त्तिजात्यवच्छिन्नकार्यतानिरूपित तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नकारणतावच्छेदकतया जलत्वजातिसिद्धिरित्यभिप्रायः = ६

कारणतावच्छेदकजन्यधर्मवत्स्वरूपयोग्यत्वम् ९

भोगं सासाल्पं परं वायाजलत्वमेव नहि वोजपुष्पं [illegible] अविनाकस्यचिदुद्भूतिरस्ति तेन घटादिके वे
जात्यं संसर्गमवच्छिन्न वाभयमेभाशेरेन्द्रियग्राह्यत्वं विपुलः प्रकारान्तरेणोपन्यासंमिति तस्य पूर्वेशाचार्यैः
अवलिनिरूपयन्ति। वर्णी। भ्रान्त्यो रसस्पर्शजलमधुर ... शीतस्पर्शः। स्नेहसमवायिकारणतावच्छेदकतया जलत्व
जातिः सिद्ध्यति। ननु पृथिव्यामपि स्नेहत्वमिति ... तथा पिजन्यस्नेहत्वं तथा बाध्य
मः। अत एव परमाणौ जलत्वं स्यात् तत्र जन्यस्नेहाभावात् तस्य स्वरूपयोग्यत्वेपि फलोपधायकत्वाभावनियमा ति
रिति चेत्। न। जन्यस्नेहजनकतावच्छेदकतया जन्यजलत्वजातिसिद्धौ तद्व्याप्यजलजनकतावच्छेदकतया
जलत्वजातिसिद्धेः। भ्रान्त्यस्वभेदजलस्यापि ... नाम ... ति। ननु भ्रान्त्यस्वभावत्वे जल
त्वम्। भ्रान्त्यो वा भेदमिति जलद्रवत्ववद्व्यक्तिरूपद्रवत्वसाक्षात्साध्यजातिमत्वम्। भ्रमो अवरयवे
नरूपासम ... नामिकरतारूपवद्व्यक्तिरूपसाक्षात्साध्यजातिमत्वं वा तदर्थः। तेन स्फटिकादानाति
व्याप्तिः। रसस्पर्शाविति। न तस्य मधुरस्यैवरसः शीतस्यैवस्पर्शः। तिक्तरसवद्व्यक्तिमधुरस्ववद्वत्तित्व
व्यक्तिसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्वेन शर्करादेर्नातिव्याप्तिः। शीतेतरस्पर्शवद्व्यक्तिरूपसपर्शवद्व्यक्तिजाति

जन्यजलत्वजात्यवच्छिन्नेत्यर्थः ६

अथ [illegible]यनमः
सि॰ मु॰ टी॰
१६

रित्नासारकरकादि सर्वेषां विग्राह्यः ॥ नन्वहिमकरकयोः कठिनत्वात् पार्थिवत्वमिति वाच्यम् । उष्मणा
विलीनयोस्तयोर्जलत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । यद्द्रव्यं यद्द्रव्यध्वंसजन्यमिति व्याप्तेर्जलोपादानोपा
देयत्वसिद्धिः ॥ अदृष्टविशेषेण तादृशत्वं बोध्यम् ॥ प्रतिरोधात् । करकाया काठिन्यमनुभूयमानं भ्रान्तित्वात् । तेजो
निरूपयति । उष्णस्पर्शस्तेजसस्तु स्यात् [illegible] भास्वरम् । उष्णत्वं स्पर्शनिष्ठजाति
विशेषः प्रत्यक्षसिद्धः ॥ [illegible] जन्यो ह्युष्णस्पर्शः समवायि [illegible] तादात्म्य [illegible] तेजस्त्वं जातिविशेष
स्तत्स्वपरमाणुरूढलिङ्गत्वं तु जलत्वस्यैवानुसन्धेयम् । नन्वोष्णस्पर्शवत्त्वं चन्द्रकिरणादावव्याप्त
मिति वाच्यम् । तत्रापि ह्युष्णस्पर्शसत्त्वात् । किन्तु तत्र पार्थिव [illegible] स्पर्शेन तत्राभिभवात्तदग्रहः । एवं
ल किरणादौ पार्थिवस्पर्शेनाभिभवाच्चक्षुरादौ चानुद्भूतत्वात्तदग्रहः ॥ [illegible] नरक
न किरणादौ च पार्थिवस्य रूपेणाभिभवात् [illegible] ग्रहः ॥ अथ तद्रूपाग्रहे धर्मिणोऽपि [illegible]
त किरणादौ [illegible] धर्मिणो ग्रहसम्भवात् । [illegible]
[illegible] स्यादिति [illegible] ॥ [illegible] यद्यपि [illegible]

प्रत्यक्षप्रकाश [illegible]

१६

निमिलाल पेस्लकबम २

घस्छिरस्य न्दनान्तर्शीति पीलेन्तरसलिलस्पैर्य तेजःसंयोगात् जलेउष्णत्वप्रतीतिरौपाधिकी स्फुटैव
तत्रयाकासंभवात्. स्नेहस्तत्र द्रवत्वनु सांसिद्धिकम् दाहतम. ४०६. ताहताव्यापित्तदनर्वातिजलस्यैव
स्नेहसमवा यिकारणत्वात्. तेन जलत्व रवस्नेहहा. म्नतःत्वम्. द्रवत्वमिति. सांसिद्धिकद्रवत्वत्वजा
तिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धः तद्व्याप्तिजलत्वमध्येति मपितदैवातिभावः तेजसादावव्याप्तिजलस्यैव
द्रव त्वस्नेहप्रकर्षेणाग्रहहनानुकूल्यमिति व्यस्यति. तेत्व तादिवृत्यभावात् किन्तु देहमध्येति जन्मः
इन्द्रियं रसनं सिन्धुहिमादिर्विषयोमतः. ४१७. विषयाइत्यर्थः तथा हि. जले हि द्विविधं नित्यमनि
त्यं परमाणुरूपं नित्यं ह्वणुकादि सर्वमनित्यमवयवसमवेतं च. अनित्यमपि त्रिविधं शरीरे
न्द्रियविषयभेदात्. वरुणलोके शरीरमाह किंलिति. अयोनिजमेवेत्यर्थः. जलीयशरी
रमयोनिजं वरुणलोके प्रसिद्धम्. इन्द्रियं रसनं जलीयमित्यर्थः तथा हि रसनं जलीयं गन्धा
द्यव्यञ्जकत्वे सति रसव्यञ्जकत्वात्. सक्तुरसाभिव्यञ्जकोदकवत्. रस नसन्निकर्षेणाभि
व्यक्तरसत्वात् द्रवत्वं देयम् विषयं दर्शयति. सिन्धुरिति. सिन्धुः समुद्रः हिमं तुषारः आदिपदात् स

जयकृष्णः । वसन्ते सर्वसस्यानां जायते पत्रशातनं मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनः ॥ [illegible]
सि. मु. दी. शक्तिसत्त्वेऽपि बाधकाभावादिति तत्त्वं प्राहुः मानिनः ॥

८२ स्तजातोऽप्यतन्मध्ये त्याहैतल्लाभाद्बुद्ध्यर्थं वत्सा [illegible] गाद्यन्वितद्वटेति साक्तिं [illegible] प्यस्या वृद्धपदस्य वृद्धमात्रेण
क्रिम [illegible] वधारयति । एवं वाक्यशेषादपि शक्तिग्रहः ॥ यथा यवमयश्चरुर्भवतीत्यत्र यवमयस्य दी
र्घशूकविशेषे स्वार्थतां प्रयोगः कंगौ च म्लेच्छानां तत्र हि वसन्ते सर्वसस्यानां यथा यवमया त्तत्स्वयं तेमो दमा
नास्तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिन इति वाक्यशेषात् दीर्घशूकविशेष एव शक्तिर्निर्णीयते कंगौ तु शक्तिभ्रमात् प्रयोगं [illegible] नानाशक्तिकल्पने गौर
वात् । कृष्णादिपदे तु विनिगमकाभावान्नानाशक्तिः । मनेः एवं विवरणादपि शक्तिग्रहः । विवरणं तु तत्समा
नार्थकपदान्तरेण तदर्थकथनं यथा घटोऽस्तीत्यत्र कलशोऽस्तीत्यनेन विवरणात् घटपदस्य कलशे
शक्तिग्रहः । एवं पचतीत्यस्य पाकं करोतीत्यनेन विवरणाद् आख्यातस्य यत्नार्थकत्वं कल्प्यते । एवं प्रसिद्ध
पदस्य सान्निध्यादपि शक्तिग्रहः ॥ यथा इह सहकार [illegible] तरौ मधुरं पिको रौतीत्यादौ पिकपदस्य को
किले शक्तिग्रह इति । तत्र जातावेव शक्तिग्रहः । न तु व्यक्तौ व्यभिचारात् आनन्त्याच्च व्यक्तिं विना जातिभानस्यासं
भवाद्व्यक्तेरपि भानमिति केचित् तन्न शक्तिं विना व्यक्तिभानानुपपत्तेः ॥ न च व्यक्तौ तस्य रागात्स्वने वपत्ति
प्रतीते र्नव्यानां विना व्यक्तिबोधात् । न च व्यक्तिशक्त्याऽवच्छेदकं स्यात्ता [illegible] व्यक्त्यास्वधारोः स्वीकारात् । न
वा नानुगमः ॥ गोत्वादेरवानुगमकत्वात् । किं च गोः पदस्य पदेन तिरशक्तिमत्त्वाऽवगिन्नरव्यक्तौ शक्तिः ॥ यदि ८२
गामानयेत्यादौ गोत्वजातेरानयनान्वयानुपपत्त्या गोपदस्य गवि | किं हि व्यक्तिरूप[illegible] संकेतग्रहो [illegible] तत्र [illegible] व्यक्तिज्ञाः [illegible] मानातः
लक्षणास्वीकारे पि गोत्वजातौ रेव गोत्वजातेरसिद्धिः [illegible] | यत्ते ग्रहात्तत्संकेत [illegible] तात् [illegible] संकेत [illegible] त्वात् किं च नयत्र
त्यौ लक्षणाबीजस्याभावेन लक्षणायाः स्वीकर्तुमशक्यत्वादिति | संकेतग्रहस्तत्रस्यात् [illegible] त्याथ वाचार. ३
भाव: २

पदस्य व्यक्तिजातौ शक्तिः [illegible] । विधियमतिभागः

प्राभाकरम
तर २.१

कादपि यथा ऽऽकिलः पिकवद्वाच्यइ । धातिः धा[illegible] द्विकवदाहि[illegible] शक्तिग्रहः एवं व्यवहारादपि यथा
प्रयोजकवृद्धेन घटमानयेत्युक्ते न [illegible] वृद्धेन घट आनीतस्तदवधार्य्य पार्श्वस्थो बालो
घटानयनरूपं कार्य्यं घटमानयेति शब्दप्रयोज्यमित्यवधारयति । न [illegible] नयगामानयेत्युक्त्वा
दिवाक्यादावापोद्वापाभ्यां घटादिपदानां —— कार्य्यान्वितघटादौ शक्तिं गृह्णातीति इत्थं
घटशक्तिर्नोलो घटद्व्याहिशाब्दान्वयाद्बोधः घटादिपदानां कार्य्यान्वितघटादिबोधे सा
मर्थ्यावधारणात् कार्य्यताबोधं प्रति च लिङ्गादीनां सामर्थ्यात् तदभावान्न शाब्दबोध इति केचि
त्तन्न प्रपञ्चम नः कार्यान्वितघटादेर्भावावधारणोपाधवेन पश्चात्तत्स्पदत्वमात्रगोचरत्वात्
—— अतएव चैत्र पुत्रस्ते जातः कन्या ते गर्भिणीत्यादौ सुखप्रसादमालिन्याभ्यां सुखदुःखे
[illegible] तत्कारणत्वेन पर्य्येषाच्च [illegible] बोधनिर्णयतश्चैतन्य तन्मनुमानं समवधारय । तिः तथा
पश्चाभिधानात् कार्यान्वितेन घटादिः नवतन्त्र [illegible] दिशाब्दा [illegible] धर्मानाभावात् चैत्रपुत्र

नव्यन्या·
सि·मु·टी·
४२

२८

स्मृत्यादिपदं तत्र हि कुर्द्धभेदे न कुलान्तरज्जुन्मादिरवियुज्यते आगङ्गादिपदे बोधोपीति· न च लक्षणाश्रयत्वसंबन्धेन गङ्गात्वं
नुपपत्तिस्त· लक्षणाश्रयत्वसंबन्धेन इति गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदस्य तत्कार्यप्रबोधकत्वे घोषस्यान्व
यानुपपत्तिरिति लक्षणानुपपत्तिरियं तत्रोपपत्तिरिति चेत् न तत्र लक्षणया तीरस्य बोधः सा च शक्यसंबन्धरू
पा तथा हि प्रवाहरूपशक्यार्थसंबन्धस्य तीरे गृहीततया तीरस्मारणात् तस्य शाब्दबोधः परं तु यद्यन्वया
नुपपत्ति लक्षणाबीजं स्यात् तदा यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ लक्षणा न स्यात् यदि प्रवेशान्वयस्यानुपपत्ते
रभावात्· तेन प्रवेशभोजनतात्पर्यानुपपत्त्या [illegible] लक्षणा एवं काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यादौ काकपदस्य द
ध्युपघातकेषु लक्षणा सर्वेषां दधिरक्षणार्थं [illegible] तात्पर्यविषयत्वात् एवं छत्रिणो यान्तीत्यादौ छत्रिप
दस्यैककार्थवाहित्वे लक्षणा यस्तुतस्तु भवेन्नाजहत्स्वार्था लक्षणा इति एवं सार्थ [illegible] या हि त्वेन रूपेण छत्रि
तद [illegible] नयोर्बोधात् यदि चान्वयानुपपत्तिर्लक्षणाबीजं स्यात् तदा क्वचिद् गङ्गापदस्य तीरे क्वचिद् घोषप
दस्य मत्स्यादौ लक्षणेति नियमो न स्यात् एवं तु गङ्गापदस्य शक्यार्थसंबन्धो यदि तीरत्वेन रूपेण गृहीतस्त
दा तीरत्वेन तीरस्य बोधः यदि गङ्गातीरत्वेन रूपेण गृहीतस्तदा तेनैव रूपेण स्मरणं शाब्दबोधः· एवं न लक्षणा
वच्छेदकेन लक्षणा न तत्प्रकारक शाब्दबोधस्य तत्र [illegible] ताविनानुपपत्ते· यत्र तु शक्यार्थस्य परंपरासंबन्ध

न च निर्विकल्पकस्य [illegible]
[illegible]

४२

गोत्व शक्य

क्षितिरिति गोत्वप्रकारकपदार्थ[illegible] समानप्रकारकत्वेन

शक्ति सानस्य पदार्थ[illegible] भंगप्रति[illegible] हेतु[illegible] किं च गोत्वत्व[illegible] गोत्वत्वशक्य

नाव[illegible] गोत्वत्वं नु गवे[illegible] गोसम[illegible] नाशकताव

[illegible] तस्मात्त[illegible] समानाश्रात्कि[illegible]

[illegible] निविशिष्ट[illegible] त्रिपात्त[illegible] आपाद[illegible] वत्त्वावच्छिन्ने[illegible]

[illegible] समुदाय[illegible] मात्रे[illegible] [illegible] समुदाय

[illegible] कंजनि[illegible] रूपमर्थ

बोधयति समुदाय[illegible] [illegible] प्रयोगः

स्यादिति वाच्यम् [illegible] योगिकार्थ[illegible] दितिप्रां[illegible] समुदायस्य

[illegible] पंकजनि[illegible] प्रतिसंधी

[illegible] [illegible] स्वयंवा[illegible] त्रावप

[illegible] निर्थो[illegible] [illegible] योगिव[illegible]

[illegible]

ततो वा घोषवात् तस्माद्वा जयपदादेराजसंगम्येति । न ब्रह्मरात तस्य पुरुषेरा सता भेदान्वयः । द्वन्द्वे भवस्व
दिरोच्छ्रितम्ये —— इत्यादो भवस्व स्वादेरस्व वि । तत्रैव तत्प्रकारे राघु ष्यते तत्र न ब्रह्मरात्र वसा
सिलन ब्रह्मरातिवा ऽन्नमः साहित्यस्य रयोरपि द्वन्द्वदर्शनात् । नचैव आकांक्षा व्यवितरत्वं साहित्यमस्तीति
वाच्यम् । क्रियाभेदपि भवस्व दिरोच्छ्रितम्ये पश्यन्मादो द्वन्द्वदर्शनात् । साहित्यस्यानुभवाद्वा तत एव राज
पुरोहितौ साधु न्यस्यात्र कौपजपाला मित्यत्र लक्षणाभावात् द्वन्द्व प्राप्त्यपत्तेस्तस्मात् साहित्यादिकं
नार्थः । किन्तु वाक्यभेदपत्रतत्र द्वन्द्वः । नचैवमाद्यपोरभेद —— इत्यादो कथमिति वाच्यम् । तत्रापि
जयपदस्यानीते नैकत्वस्य ब्रह्मराज्यभेदस्य यस्य वाक्यभेदस्यापतेः । समाहारद्वन्द्वे तु यदि समाह
रोऽनुभवते तदा हि नकुलमित्यादावपि द्वन्द्वे हि नकुलेन समाहारे ब्रह्मरात्र पूर्वपदं तेन
स्यापि ग्राह्यकम् । न च भेदेऽपि द्वन्द्वं गजाश्वमित्यत्र कथं समाहारस्यान्वयः । तस्यापरस्तात् द्विविशेषणपदस्य
वादनासंभवादिति वाच्यम् । परं पदार्थसंबन्धे न तदन्वयान एवं पदं मानयपि । परे तु अहि
नकुलमित्यादावहिनकुलस्वत्वस्य प्रत्येकमेकान्वयः । समाहारस्तावत्पत्रैकत्वे नपुंसकत्वं चेति ।

ननु यदि समाहारो न प्र... न्यते तदेकत्व नपुंसकत्वे न ... यः समाहृत्य मारणादि कत्वा ... भावादित ... प्रत्येक ...

द्वन्द्वदस्य ५

नतु न्यस्य भेदद्वन्द्वसंगतं ... [illegible]

१९ ...

रुणा। अक्षरा सा। नकिल अक्षरो मुच्यते। यथा . द्विरेफादिवद् द्विरेफ इत्यसंबन्धो भ्रमर पदे तावत्तेऽभ्रमर
पदस्य संबन्धो भ्रमरे तावत्तेऽत्र सौ स्खलन् अक्षरा किंतु भाक्षरा कंवर्णानुभावकं। अक्षरस्तीकार्थ स्वभा
वऔपधं नृपदानं रंकाररांघानं। अक्षरान्... नेन रयदार्थात्विनस्वरार्थमा धिस्व पापं वोधं
प्रतिपदानां सामर्थ्यव आररान्। ... भावा ... सेवन्यहृत्य अक्षरापि नास्ति यत्र गं
भीरार्थो न वो . ... अहू सूक्तं तत्र नदीपदस्य नदी ... रतां गंभीरपदार्थेन वाऽसहृ नेदान्वयः। ...
पदे — धान्वयस्यापि स्पष्टीकृतत्वात्। यद्दित्वे ... देवान्वयो न स्ख्यापनेन तदान रिच स्यगंभीर नदी तीरे
अक्षरा गंभीरपदं तात्पर्यं ग्राहकं वहुव्रीहा ... भावन। तत्र हि चित्रगुव्वादौ येथेके स्यान्वयः। स्त्रीवते तदा
गोपदस्यैव ——— चित्रपदेनात्पर्यं ग्राहकं ... विवोधन। तत्पुरुषेत्वेकपदे अक्षरा।
तथाहि राजपुरुषादिपदे राजपदार्थेन पुरुषादिवत्। विशेषसाक्षान्नान्वयः। निपातातिरिक्तनामार्थयो
र्भेदेनान्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वात्। ... राजापुरुषवहुव्य ... ... न्वयबोधस्यात्वेनान्यपद
त्वादौ व्युत्पत्ति भवनमः। साक्षादेवान्वयाविधातात्। नीलो घट इत्यादौ नामार्थयोरभेदसंबन्धे
नान्वया भेदेनेति। राजपुरुषवहुव्यादौ तु प्रवि... स्वतां... ...तिया... न। ... विभक्तेरपि

जयकृष्ण। ननु नियतं व्यापकतया प्रकारकस्मृतिं प्रति न कोऽपि व्यवस्थापक इत्यस्ति...
लि.क.टी. तत्प्राहुरा नासान्निकर्षेति २

४५

स्मरणासंभवात् इति चेन्न पूर्वं एकवृत्त्यनुभवजन्यसंस्कारैः स्मरणसमकालं नानाविषयकस्मरणासंभवात् अवधानेनोपनीतः नानासन्निकर्षैरेकप्रसमये वस्तूनां नानासंस्कारैः एकस्मरणोत्पत्तेरपि संभवात्। तावत्पदसंस्कारसहितत्वे स्मरणस्यैकज्ञानस्योद्बोधकत्वात्। कथमन्यथा नानावर्णैरेकस्मरणापत्तेर्न तावत्पदार्थानां स्मरणादेकैकैकपदेनापत्यायनेन तावत्पदार्थानां क्रियाकर्मभावेनान्वयरूपः शाब्दबोधो भवतीति केचित्। अन्ये तु युवानः श्रिया वःकृष्णतः खलेयथा भोगमन्य तं नि। तथैव युगपत्सर्वपदार्थानां पदस्यैरानव्ययेन भवन्ति। परं तु यद्यदाकांक्षितं योग्यसन्निधानं प्रपद्यते तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदैः स्वाभिधीयते। तथा च एवं वाक्यार्थबोधानन्तरं तथैव पदार्थस्मरणमहावाक्यार्थबोध इत्याहुः। इदं तु बोध्यं यत्रद्वारमित्युक्ते। तत्राऽपि घटीत्यादिपदस्य ज्ञानाद्बोधः। न तु पिधानादि स्यार्थज्ञानात्। तदजन्यतत्तत्पदार्थोपस्थितेरन्वयबोधे हेतुत्वात्। किं च क्रियाकर्मपदानां तेन तेनैव सहसाकांक्षितत्वात्तेन क्रियापदं विना कथं बोधः स्यात्। तथा कुब्जं भ्रष्टपूस्यामीत्युक्ते हृष्यतीति यदा भ्रातरं विना बन्धुर्न्न युज्यते। यदस्या भ्राता रक्षावस्थकः। योग्यता निर्णीता। पदार्थ इति। पदार्थे तत्र योग्यता परिकीर्तितेति। एकपदार्थेऽपरपदार्थसंबन्धो योग्यता। स्यापि तदज्ञानाभावात् च वह्निना सिंचतीत्यादौ न शाब्दबोधः। नन्वेतस्या योग्यतायाः ज्ञानं शाब्दबोधात् प्राक् सर्वत्र न संभवति शाब्दार्थे स्यादित्यादि चेन्न तत्तत्पदार्थस्मरणसत्त्वे क्लृप्तसंशयवस्तुरूपकाविनिश्चयस्य योग्यताज्ञानस्य संभवात्। तथा च योग्यताज्ञानं तया शाब्दबोधे

सर्वत्र शाब्दबोधात्प्राक् निश्चितत्वाभिलापः २ तद्घृतां ४ रूगा १

४५

न१

तर्कैस्त्वादिस्तु त्रैरोगतं तत्रैव अनन्यत्रै एकवद्वे मसाधि यादुः। धिनरोगव्यह्ना विभादो वित्वपदे जनकदंडस्यो॰
स्वस्यरपदेस्वो [illegible] जनकदंड। यो अस्यता स्वभमय आविधंटे इत्यादौ न नव्यसरा घट त्वे नत्वरा नानघटोव
स्थितिस्यभधात्। कमेधारयस्यानेनु नो दोष्य। वनिन्याबावभेदसम्बन्धेन नीलघटार्थे उत्य। नपदार्थप्रकार
स्तवघनलसरा अन स्वनिवार स्यपत्तिं याजवे दिस व्रन तत्सुरुषः। नसरा पत्तेः किंतु कर्मधा
रयो नसराया भाग्रात्। नचनिषा दस्य संकरजातीयस्य वेदानभिधारादुपाजनासंभवदुतिवाच्यं
निषादस्य विद्याप्तपुके स्तते एवकुल्य नौपल्यात्। साधुवेनमुख्यार्थान्वये तदनुदया पल्याकल्पना
याः फलमुख्यौर वनयास्त्र दोषत्वादिति। उभकुंभमद्रे विव्य। नीलादोषपरपदेनसंबन्धे निल
सरा पर्वपदार्थे प्रधानसबाधान्वयबोधहनेः। इत्यं च समासेन न्याविभातिः। यद्यपि तत्यैव निर्वाहः दिति। अनु
सक्तिवो व्यता कांसालात्यधि ज्ञानभिन्न नेकारराम्। अनु सातिशानं योग्यता ज्ञानं आकांक्षा ज्ञानं नेतो मर्य
सानंसार्धं बोधकारराम्। तत्रासत्तिपदार्थमाह सनिधानं तु पद स्यासत्तिरुच्यते। यत्पदार्थेन सह यदार्थस्या
न्वयबोधे क्षितस्तयोरव्यवधाने नोपस्थितिः। आन्वबोधंकारण तेन गिरिर्भुक्तं वह्निमान देवदत्तेनेत्यादौ नमा
न्वबोधः। नीलो घटो द्रव्यं पट इत्यत्रासत्तिभ्रमात् न बोध आसत्तिभ्रमेरात्मात्र भ्रमात् गोविन्दसत्तिः। नन्
व्यधी कुंड नीला सशी देवदत्त कुंडा सत्यानवप्रालरपद स्वास्य नापराद अव्यवधानेनो नरपद

जयसाल संस्कारनाशकत्वे [illegible]

सि.मु.ली

४६

ध ज्ञानं कारणम् [illegible] मितिवाच्यम्: सर्गादावध्यापकाभावात्. न च प्रलय एव नास्ति कुत्र सर्गादि रितिवाच्यम्:
प्रलयस्यागमप्रतिपाद्यत्वात् इत्थं च घटकवाक्यादि [illegible] तात्पर्यज्ञानं कारणम्. विसम्वादिस्य वाक्ये — तु
शिक्षादि [illegible] तु एव तात्पर्यज्ञानं कारणम्. [illegible] तुना [illegible] विशेषतात्पर्यज्ञानं कारणम्. तथा च शुकवाक्येपि
नैव तात्पर्यज्ञानं शाब्दबोधः. वेदे तु अनादि मीमांसापरिशोधित तर्कैरवधारणमित्याहुः. इति श्री वि
नायक [illegible] पूर्वमनुभवस्मरणभेदा
द्बुद्धेर्द्वैविध्यमुक्तम्. तत्रानुभवप्रकारा दर्शिताः. सम्प्रति स्मरणं [illegible] न दर्शितम्. तत्र हि पूर्वोनुभवः
कारणम् [illegible] अनुभवत्वेन न कारणत्वं किन्तु ज्ञानत्वेन [illegible] स्मरणोत्तरं स्मरणं न स्यात्

९

समानप्रकारकस्मरणेन पूर्वसंस्कारस्य नष्टत्वात्. [illegible] तेनैव स्मरणेन संस्कारान्तरं [illegible] स्मरणात्
रं जन्यते इत्याहुः [illegible] ततो [illegible] स्मरणम् [illegible] सर्वविषय
कस्मरणानुमानं [illegible] तत्र [illegible] संस्कारनाशकत्व [illegible] भावात् [illegible] संस्कार
नाशकत्वं वाच्यम्. तथा च [illegible] स्मरणानुपपत्तिः. न च पुनः पुनः स्मरणात् दृढतरसंस्कारानुपपत्तिरिति
वाच्यम्. [illegible]

घस्तदभावनिश्चयस्य लौकिकप्रत्यक्षे प्रतिबन्धकत्वाविशेषात् [illegible] शाब्दबोधे १३॥

कारणं वह्निना संबन्धी स्यादेसंके वह्नि करणता कत्वाभावः [illegible] अयोग्यतानिश्चयेन प्रतिबन्धान्न शाब्दबोधः प्रत्यपि प्रतिबन्धकत्वं सिद्धं योग्यताज्ञानं विना स्यात् यथा शाब्दबोध विलम्बो ऽसिद्ध इत्याह ॥ आकाङ्क्षां निरूपति । यत्पदेन

ना॰ विना यस्य न नुभा वक ता भवेत् आकाङ्क्षा येन पदेन विना अन्यपदस्यान्वयाननुभावकत्वं तेन सह तस्याका काङ्क्षेत्यर्थः ॥ क्रियापदं विना कारकपदं नान्वयबोधं जनयतीति तेन तस्याकाङ्क्षा । वस्तुतस्तु क्रियाकारकपदानां सन्निधानमासत्त्याधारितात्पर्यपरं तु [illegible] नान्वयबोधं पुति [illegible] पदोत्तरद्वितीया रूपाकाङ्क्षाज्ञानं कारणं तेन [illegible] कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादौ न शाब्दबोधः । अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोपसार्यतामित्यादौ पुत्रेण सह राजपदस्य तात्पर्यग्रहसत्त्वात् तेनान्वयबोधः पुरुषेण सह तात्पर्यग्रहे तु तेन सहान्वयबोधः स्यादेव । तात्पर्यं निर्वक्ति । वक्तुरिच्छा तु तात्पर्यं परिकीर्तितम् । वदितात्पर्यज्ञानं कारणं न स्यात्तदा सैन्धवमानयेत्यादौ क्वचिदश्वस्य क्वचिल्लवणस्यान्वयबोध इति न स्यात् न च तात्पर्यग्राहकाणां प्रकरणादीनां शाब्दबोधे कारणत्वमस्त्विति वाच्यम् । तेषामननुगमात् । तात्पर्यज्ञानजनकत्वेन तेषामनुगमे तु तात्पर्यज्ञानमेव लाघवात् कारणमस्तु इदं वेदस्थले ऽपि तात्पर्यज्ञानार्थमीश्वरः कल्प्यते । न च तत्राध्यापकस्य तात्प

[illegible] पुत्रपदे नैव पुरुषपद [illegible]
नाव्याकाङ्क्षासत्त्वात् राजपुत्रपदस्य न्ययः [illegible] तस्मात् [illegible] पमेति इ तथा च राजपदः पुरुषपदयो
राकाङ्क्षायां सत्त्वे विना [illegible] आथान्न [illegible] अन्वयबोधः

हग्रयोगवत्तादिति । स्नानानां चाक्षुषत्वासंभवादि नान्वयोगपद्य प्येकत्वानो व्याप्तिर्ज्ञो सति ह्यनुभवसिद्धः ।
नत्वनानेन्द्रियाणां स्तनपानि विषयसन्निधाने वास्त्र । चादेकेन्द्रियेणानन्नानुमत्या घ्रतेपदसम्बन्धा वत्वे
नादिभिः वरै रुनिं नोन्माचत्रे । तन्न नसो निरुभतन संभवनीति न विभुर्मनः ॥ नचानन्ता नीमहद
विषो ज्ञोद्धवाविर निप्याद्वत इत्त्वा न भिन्न्व ॥ तिज्ञाज्ञम । तत्वासत्विद्यसुरादीनामपि कल्पनापत्ते ॥
नत्र दर्शे प्राप्तचित्तीभमस्याद्वौ नानावधान भानं । एकत्र मेकदाना नेन्द्रियजन्यज्ञाना नीतिवाच्यम ।
मनसो । तत्वासेना: इति ननेन्द्रियसम्बन्धा ना नाना नीत्य त्याउत्प न्नस्यात्तपत्रभेदादापिवयोग
10 पद्यपूर्वत्वस्य भ्रान्तत्वात् नत्र मनसः संको विका शरा लिंग्याद्भयोस्त्वपत्तिरत्स्वितिगा
च्यम । नानावयवनान्नाशादिकल्पने गौरवात् ॥ अवान्तरत्वयवस्यैवाणुरूपस्य मनसः कल्पनामिति
सोक्षेपः । इति द्रव्यपदार्थाव्याख्यानं ॥ अथ गुणान्निरूपयति । अथ द्रव्याश्रिता ह्येवा निर्गुणा
निष्क्रिया गुणा इति । गुणात्वजातौ किंमानमिति चेत् इदं द्रव्यकर्मभिन्नेसामान्यवत्तियाकारणा
तासाकिंचिद्भाव छेदेनिरवच्छेदकारणतावान् अर्थ नमत्वात् नहि रूपत्वादिकं सत्तावा तत्रा
वच्छेदकान्यनादिकदेशवर्तित्वादन्यत्वं च तिष्ठात्वम् अनुगतं किंचित्वं वाच्यम । तदेव गुणत्वमिति । द्रव्या
श्रिता इति । यद्यपि द्रव्याश्रितत्वमात्रं सामान्यत्वादयो गुणाः तथापि द्रव्यत्वव्या प फलाब च्छेद

द्रव्यकर्मभिन्न निष्ठाकारणता साकिंचिद्भावाच्छिन्ना ———— कादशातात्वात् ३

तिवाच्यः विशेषधर्मस्तौ अभिचारात् सानेक्षा माव्यघ भेरान्न व्यक्ता सिद्धत्वात्. कथमन्यथा दरास्य भूमिवारादृव्यत्वे
नरूपेता नकारत्वत्वे नचानरादिकस्मरता नां संस्कार. नाशकत्वसंभवात् दृव्यभिचारसंभाव इति वाच्यम्. अनन्तसंस्का
र नाशकल्पनापेक्षया लघुस्मरतास्यैव संस्कार. नाशकत्व. कल्पनेन व्यभिचारसंभावाभावात् इदानीं क्रमप्राप्त
मनो निरूपयितुमाह साक्षात्कारे इति. साक्षात्कारे सुखादीनां करणं मन उच्यते. सुखादिपदात् ज्ञानानां नत्यादाग्रु
त्वमिहोच्यते

एतेन मनसि प्रमाणं दर्शितं. तथाहि.
सुखसाक्षात्कारः सकरणकः जन्यसाक्षात्कारत्वात् चाक्षुषसाक्षात्कारवत् इत्यनेन मनसः करणत्वं सिद्धं:
नचैवं दुःखादिसाक्षात्काराणामपि करणान्तरापत्तिरिति वाच्यम्. सुखादेरेकस्यैव सकलसाक्षात्कारकरण
त्वासिद्धेः. एवं सुखादीनामपि ... सिद्धं वा च्यामन साधरा त्वेप्रमा

दारे

जयकाल
सि. मु. टी.

देव २

९८

नन्वस्पर्शैकत्वपरिमाणैकपृथक्त्वपरत्वापरत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नगुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्काराद
ष्टशब्दा इत्यर्थः। बुद्ध्यादिषट्कं स्पर्शान्ताः स्नेहः सांसिद्धिकोद्रवः अदृष्टभावनाशब्दा अमी वैशेषिका गुणाः
इति बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्ना इत्यर्थः। स्पर्शान्ताः रूपरसगन्धस्पर्शा इत्यर्थः। द्रवो द्रवत्वं वैशेषिकाः
विशेषगुणा वै वैशेषिकाः स्वार्थे ठक् विशेषगुणा इत्यर्थः। संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवोऽनैमित्तिकस्तथा
गुरुत्ववेगौ सामान्यगुणा एते प्रकीर्तिताः। संख्यादिरिति संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वाप
रत्वानीत्यर्थः। संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवत्वं स्नेह एव च एते तु द्वीन्द्रियग्राह्या इति चक्षुस्त्वगिन्द्रियग्राह्या योग्यत्वात्।
अथ स्पर्शान्तशब्दाः बाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्याः रूपादिनां बहिरिन्द्रियग्राह्यत्वात्। गुरुत्वादृष्टभावनास्त्वतीन्द्रिया
विभुबुद्ध्यादयोऽप्येते वैशेषिका गुणाः। अकारणगुणोत्पन्ना एते तु परिकीर्तिताः। बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रय
त्नधर्माधर्मभावनाशब्दा इत्यर्थः। कारणगुणोत्पन्ना ये गुणाः उष्माद्यन्ते नेकारणगुणपूर्वकाः पाकजो
वक्ष्यन्ते। बुद्ध्यादयः कृत्स्नता हृष्टाः अपाकजाः कारणाभावात्। अपाकजास्तु स्पर्शान्ता द्रवत्वं च तथाविधं
स्नेहवेगगुरुत्वैकपृथक्त्वपरिमाणकं स्थितिस्थापक इत्येते स्युः कारणगुणोद्भवा इति। पाकजरूपा
दीनां कारणगुणपूर्वकत्वाभावात् पाकजादि अनुक्तमपि विभागजं तथैकत्वमपि बोध्यम्। संयोगश्च वि
भागश्च वेगश्चैते तु कर्मजाः। स्पर्शान्तपरिमाणैकपृथक्त्वस्नेहशब्दके भवेदसमवायित्वं संयोगजसंस्के

संस्कार इत्यर्थः गते १

९८

केसत्ताभिन्नजातिमत्वं न हृ्वेः॥ अन्यदिहि गुणत्वं द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकं न द्रव्यत्वं च गुणत्वजातिरिति॥ द्रव्य
त्वं कर्मत्वं वा न द्रव्यत्वव्यापकता ... ता च्छेदकं गगनादे द्रव्यकर्मसामान्यभावात् द्रव्यत्वं तं व्यजातेहि तितत
स्युदासः॥ निर्गुणता इति वक्ष्यति निर्गुणत्वे कर्मादावति तद्यथा विसामान्यवत्वेसति कर्मान्यत्वे वसति निर्गुणत्वे
नोभयम्॥ आत्मादीनां न सामान्यवत्वं कर्मत्वाने कर्मान्यत्वं द्रव्यस्य न निर्गुणत्वमिति तत्रनाति व्याप्तिः॥ नि
ष्क्रिया इति स्वरूपकथनं न तु लक्षणं गगनादावतिव्याप्तेः॥ रूपं रसः स्पर्शगन्धौ परत्वमपरत्वं च द
वो गुरुत्वं स्नेहस्य वेगो मूर्तगुणा अमी इति॥ मूर्तगुणाः इति अमूर्तेभ्यु नवर्त्तन्ते इत्यर्थः॥ वेगस्थितिस्था
पकोप्युपलक्षणीयः॥ लक्षणं तु नावद्रव्यत्वमेव अमूर्तेषि॥ धर्माधर्मौ भावना च शब्दो बुद्ध्यादयोपि चैत
ते स्युर्ऽमी गुणाः सर्वे विद्वद्भिः परिकीर्तिताः॥ संख्यादिर्विभागान्तोभयेषां गुणा मता इति अमूर्तगु
णा इति मूर्त्तेषु न वर्त्तन्ते इत्यर्थः॥ उभयेषामिति॥ मूर्तामूर्तगुणा इत्यर्थः॥ लक्षणं तु मूर्त्तेषु अमूर्त्तेषु च
मूर्तत्वं मूर्त्ति वृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्वम्॥ संख्यादिर्विभागान्तः लक्षणं समन्वयः॥ संयोगश्च विभाग
श्च संख्या द्वित्वादिकास्तथा द्विपृथक्त्वादयस्तद्वदेते नेकाश्रिता गुणा इति॥ संयोग विभाग द्वित्वादीनि
द्विपृथक्त्वादीनि त्रित्वचतुष्ट्वादीनि ... ... नेकाश्रिताः ... ... मताः स्युरेकैकवृत्तयः इति॥ रूपरस
संख्यापरिमितिर्गतत्वसंयोगविभागादयः॥ ५

जयकृ०

४८

तन्नाशे जगदनीलतामापत्तेः न च नीलसमवायस्य समवायः तद्विनाशोत्पादविषयकोऽसौ प्रत्यय इति वाच्यम् जातीनां समवायानुत्से
त्स्यात् न च समवायेन नील इति प्रत्यक्षत्वलाघवात् एकमिति वा ... विषयत्वात् सैवेयं गुर्जरीतिवत् लाघवं तु प्रत्यक्षबा
धितं अन्यथा घटादीनामप्यैक्यप्रसंगात् उत्पादविनाशबुद्धेः सप्तमाद्यावत् ... एतेन रसादिकमपि व्याख्यातं चक्षुर्मात्रग्राह्य इति चक्षु
र्ग्राह्यविशेषगुणाश्रयत्वं एवमन्येपि द्रव्यादौ इति उपलंभकसमुप ... चक्षुरिति द्रव्यगुणकर्मसामान्यानां चाक्षुष
प्रत्यक्षं प्रति इतररूपं कारणं शुक्लादिकमनेकधेति न च ... नीलपीतादिभेदादनेकप्रकारं भवति ननु कथं कर्बुरं
अतिरिक्तं रूपं भवति रूपं नीलपीताद्यारब्धो ऽवयवीनत्वा ... प्रसंगात् नापि व्याप्यवृत्ति नीलादिकरूपमुत्पद्यते पीता
वच्छेदेनापि नीलोपलब्धिप्रसंगात् नाप्यव्याप्यवृत्ति नीलादिकमुत्पद्यते व्याप्यवृत्तिजातीयगुणानामव्याप्यवृत्तित्वविरोधात् न समाना
जातीयरूपैरवयविनि विजातीयं चित्ररूपमारभ्यते अतएवैकं चित्ररूपमित्युच्यते नानारूपकल्पने गौरवात् ... नीलादीनां पीताद्यारंभे
प्रतिबन्धकत्वकल्पनात् अवयविनि न पीताद्युत्पत्तिः एतेन स्पर्शादि व्याख्यातः रसादिकमपि नाव्याप्यवृत्ति किं तु नानाजातीयरसैरवयवैरारब्धे
ऽवयविनि रसाभावेपि न क्षतिः तत्र रसनया ... दीनां द्रव्यसंहेतासम्पर्काभावात् अवयविनि नीरसत्वेपि तदितरभावात्
न्यायात् तत्राव्याप्यवृत्तेरेकत्वनानारूपं नीलादेः पीतादिप्रतिबंधकत्वकल्पने गौरवात् अतएव लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे यस्य ... लः

12

५३

४८

गोऽव्यवहृतत्वादिकर्मजन्यज्ञानिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं वा ध्वंसप्रतियोगिस्वं सार्थं। तत्परिमाणेत्व, कपालत्वेन तन्तुशब्दभिन्नैरसमवायित्वं

ब टादिरूपरसगंधस्पर्शाः कपालादिरूपरसगंधस्पर्शेभ्यो भवंति एवं कपालादिपरिमाणादीनां घटादिपरिमाणासमवायिकारणत्वं शब्दस्यापि हि

तामप्राधं प्रति एवं स्थितिस्थापकेकपृथक्त्वापोरपि ज्ञेयं अथवैशेषिकगुणे आत्मनः स्यान्निमित्तत्वं बुद्ध्यादीनां मित्रादिनिमित्तत्वादिति आ

यः उष्णस्पर्शी गुरुत्वयोः गोपि च द्रवत्वं च संयोगादिद्वयेन स्यात्‌ द्विजकारणत्वं स्यात्‌ असमवायिकारणत्वे निमित्तकारणत्वं च तथाहि उष्णस्पर्श

उष्णस्पर्शस्यासमवायिकारणं पाकजे निमित्तं स्यात्‌ गुरुत्वं गुरुत्वपतनयोरसमवायिकारणमभिघाते नि

मित्तं वेगो वेगस्पंदयोरसमवायि अभिघाते निमित्तं द्रवत्वं द्रवस्पंदनयोरसमवायि संतते हेतुर्निमित्तं भेरीदंडसंयोगः शब्दे निमित्तं भेर्याकाशसं

योगोऽसमवायीति शब्दलक्षणविभागः शब्दे निमित्तं वंशदलाकाशविभागोऽसमवायीति अथ आदेशिको भवेत्‌ वैशेषिको विभुगुणः संयोगा

दिद्वयं तथा आदेशिकः अव्याप्यवृत्तिः चतुर्णां तं भवेद्भूधरद्वयादेर्भेदके च तु सह कार्यभावात्‌ चतुर्णां रिक्तमनेकधा रूपत्वजातिस्तु अन्यस्त

दित्वरूपप्रत्यक्षेत्वनीप्रतीतिर्नास्तीति चेत्‌ अस्तु रूपशब्दप्रयोगः तथापि नीलपीतादिष्वनुगतजातिविशेषानुभवसिद्धा एव रूपशब्दप्रयोगे

नीलत्वादयः पीतोवर्ण इति वर्णशब्दो ह्यनेकनीप्रतीतिरस्त्येव एवं नीलत्वादिकमपि प्रत्यक्षसिद्धं न चैकैकाण्वनीलगुणादिव्यक्तिमपरस्तेव व्य

क्तित्वान्नीलत्वादिकं न जातिरिति वाच्यं नीलोनष्टोरक्तोऽत्पन्नः आदिमतो नैर्नीलादेरुत्पादविनाशशालित्वेन नानात्वात्‌ अन्यथाऽकनी

जयकृष्णी
सि. मु. ली

५०

मात्रादिवत् रूपादीनां पाकः इति वैशेषिका वदंति तेषामयमाशयः अवयविनाऽवष्टब्धेषु अवयवेषु पाको न संभवति परंतु वह्निसंयोगेनाव
यविनि विनष्टेषु स्वतंत्रेषु परमाणुषु पाकः पुनश्च पक्वपरमाणुसंयोगात् द्व्यणुकादिक्रमेण पुनर्महावयविपर्यंतमुत्पत्तिः तेजसामतिशयितवे
गवशात् पूर्वव्यूहनाशो झटिति व्यूहांतरोत्पत्तिश्चेति अत्र द्व्यणुकादिविनाशमारभ्य कतिभिः क्षणैः पुनरन्यस्य द्व्यणुकादेः रूपादिमदुत्पत्तिरिति शिष्य
बुद्धिवैशद्याय प्रक्रिया तत्र विभागजविभागानंगीकारे नवक्षणा तदंगीकारे तु विभागः किंचित्सापेक्षो विभागं जनयेत् निरपेक्षस्य तत्कर्मत्व
स्यात् तत्र पश्चाद्द्रव्यारंभकसंयोगविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागजविभागः स्यात्तदा दशक्षणा अथ द्रव्यनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभाग
जविभागः स्यात्तदैकादशक्षणा तथा हि अपक्वद्व्यणुके वह्निसंयोगात्परमाणौ कर्म ततः परमाण्वंतरेण विभागः तत आरंभकसंयो
गनाशः ततो द्व्यणुकनाशः ततः परमाणौ श्यामादिनाशः ततो रक्ताद्युत्पत्तिः ततो द्रव्यारंभानुगुणा क्रिया ततो विभागः ततः पू
र्वसंयोगनाशः तत आरंभकसंयोगः ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः ततो रूपाद्युत्पत्तिरिति नवक्षणाः ननु श्यामादिनाशक्षणे रक्तोत्पत्तिक्षणे वा परमाणौ
द्रव्यारंभानुगुणा क्रियाऽस्त्विति चेन्न अग्निसंयुक्ते परमाणौ यत्कर्म तद्विनाशमंतरेण गुणोत्पत्तिमंतरेण च तत्र परमाणौ क्रियांतराभावात्
कर्मवति कर्मांतरानुपपत्तेः निर्गुणे द्रव्ये द्रव्यारंभानुगुणक्रियानुपपत्तेश्च तथापि परमाणोः श्यामादिनिवृत्तिसमकालं रक्ताद्युत्पत्तिः स्या
दिति चेन्न पूर्वरूपादि नाशस्यापि रूपांतरे हेतुत्वात् अथ दशक्षणास्तास्त्वारंभकसंयोगविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागेन विभाग
जनने सति स्यात् तथा हि वह्निसंयोगाद्द्व्यणुकारंभके परमाणौ कर्म ततो विभागः तत आरंभकसंयोगनाशः ततो द्व्यणुकनाशविभा

५२ 13 ५२ ५० ५४२

स्वाविनाशप्रागभावासमानाधिकरणत्वे इत्यादिश्यामरूपे पद्यते न व्याप्यव्याप्यत्वं नित्यजातीयत्वयोर्विरोधः सामानाभावात् न च लाघवादेकं रूपं अनु-
भवविरोधात् अन्यथा घटादेरपि लाघवादेकं स्यात् एतेन स्पर्शादिकमपि व्याख्यातमिति वदंति जलादिपरमाणौ तु नित्यमनन्यत्वसहेतुकं जलपरमा-
णौ तेजःपरमाणौ च रूपं नित्यं पृथिवीपरमाणुरूपं तु न नित्यं तत्र पाकेन रूपांतरोत्पत्तेः न हि घटस्य पाकानंतरं तदवयवेषु पक्वे उपलभ्यते न हि रक्त-
कपालस्य कपालिका नीलावयवा भवति एवं क्रमेण परमाणावपि पाकः सिद्धः अन्यत्र जलतेजःपरमाणुरूपं नित्यं रूपं सहेतुकं तन्यं रूपं नित्य-
स मयतीति रसस्तु रसना ग्राह्यो मधुरादिरनेकप्रकारो रसज्ञायाः रसनज्ञानं रसः कारणमित्यर्थः नित्यत्वादि च पूर्ववत् जलपरमाणौ रसो नित्यः
अन्यः सर्वोऽपि रसोऽनित्य इत्यर्थः गंधं निरू- पयति घ्राणग्राह्यो गंधः घ्राणस्यैवोपकारकः घ्राणजन्यज्ञाने सहकारी सरसस्पर्शो सौरभं चासौरभं च
न हे धायवै कीर्तितं सर्वेऽपि गंधोऽनित्य एवेत्यर्थः निरूपयति स्पर्शस्त्वगिंद्रियग्राह्यस्त्वचः स्यादुप कारकः अनुष्णाशीतशीतोष्णभेदात्स त्रिधो त्रि॰
मतः काठिन्यादि त्रिवर्णे वेत्रे प्रकारत्वमिति स्पार्शनप्रत्यक्षे स्पर्शः कारणमित्यर्थः अनुष्णाशीतेति पृथिव्यावाय्योः स्पर्शोऽनुष्णाशीतः जले शीतः
तेजसः उष्णः काठिन्यसुकुमारत्वशैथिल्यं पृथिव्यामेवेत्यर्थः काठिन्यादिकं तु न संयोगगतो जातिविशेषः चक्षुर्ग्राह्यत्वापत्तेः नित्यतादिकं पूर्ववत् जल
तेजोवायुपरमाणुस्पर्शो नित्यः अस्त्वन्यस्पर्शस्त्वनित्य इत्यर्थः एतेषां पाकजत्वं तु क्षितौ नान्यत्र कुत्रचित् तत्रापि परमाणौ स्यात् पाको वैशेषिके
नय इति एतेषां रूपरसगंधस्पर्शानां नान्यत्रेति पृथिव्यां हि रूपरसगंधस्पर्शपरावृत्तिरग्निसंयोगादुपलभ्यते न हि प्रत्यभाव्यमाने जले रूपादि
कं परावर्त्तते नीरसौरभ चान्यत्र ... [illegible] ... स्पर्शादिवत् तत्रापि पृथिव्यामपि मध्येपर
मो रूप१ प॰

जयकृष्ण. मु. श्री.

ततो घणुकोत्पत्तिः ततो रक्तोत्पत्तिरिति एवं रक्तोत्पत्ति [illegible] पुनाशान्तरे [illegible] ततो द्व्यणुकनाशात्तुरीयः ४
द्व्यणुकनाशात् ६

श्च ततः परमाण्वंतरसंयोगस्ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः अथ रक्तोत्पत्तिः [illegible] श्यामनाशश्च परमाण्वंतरे कर्म चिंतनात्स [illegible] तथाहि परमाणौ क-
र्म ततः परमाण्वंतरविभागः ततः आरंभकसंयोगनाशः ततो द्व्यणुकनाशः ततः श्यामादिनाशः परमाण्वंतरकर्म च ततो रक्तोत्पत्तिः परमाण्वंतरे
कर्मजन्यविभागश्च ततः परमाण्वंतरे पूर्वसंयोगनाशः ततः परमाण्वंतरे संयोगः [illegible]
[illegible] तथाहि परमाणौ कर्म ततः परमाण्वंतरवि-
भागः ततः आरंभकसंयोगनाशः ततो द्व्यणुकनाशः ततः श्या[म]नाशः ततो रक्तोत्पत्तिः परमाण्वंतरकर्मणि ततः परमाण्वंतरकर्मजन्यविभागः
ततः पूर्वसंयोगनाशः ततः परमाण्वंतरसंयोगः ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः अपरं तु [illegible] प्रविष्टे [illegible] पाकेन विरुध्यते अनंता-
वयवतन्नाशकल्पने गौरवं [illegible] सोऽयं घट इत्यादिप्रत्यभिज्ञापि [illegible] नाशो [illegible] इति संख्यां निरूप-
यति एकत्वादिव्यवहारहेतुः संख्या [illegible] नित्येषु नित्यमेकत्वमनित्ये [illegible] इति गणनेति [illegible] व्यवहारासाधारणं
कारणं संख्येत्यर्थः नित्येषु [illegible] परमाण्वादिषु एकत्वं नित्यं अनित्यघटादौ एकत्वमनित्यमित्यर्थः द्वित्वादयः परार्द्धान्ता अपेक्षा-
बुद्धिजन्याः द्वित्वादयो [illegible] संख्या अपेक्षाबुद्धिजन्या अनेक [illegible] कीर्तिताः [illegible] द्वित्वादिसम-
वायाः प्रत्येकं घटादाय [illegible] तथापि [illegible] द्वित्वादीनां पर्याप्तिलक्षणः [illegible]

[illegible] नैयायिकानां तु [illegible] नैयायिकानां मते [illegible]
[illegible] द्वित्वादि [illegible] हेतुः ५१
[illegible]

गजविभागोत्ततः श्यामनाशपूर्वसंयोगनाशौ ततोरक्तोत्पत्त्युत्तरसंयोगौ ततो वह्नि[illegible]नोदनजन्यपरमाणुकर्मणो नाशः ततोऽदृष्टवदा
त्मसंयोगाद् आरंभानुगुणाक्रिया ततो विभागः ततः पूर्वसंयोगनाशः ततो आरंभकसंयोगः ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः अथ परतो [illegible]त्तिः अ
[illegible]कादशक्षणा वह्निसंयोगात्परमाणौ कर्म ततो विभागः ततो द्व्यारंभकसंयोगनाशः ततो द्व्यणुकनाशविशिष्टकालमपेक्ष्य विभागजवि भा
पू॰ ग मनाशौ ततः पूर्वसंयोगनाशरक्तोत्पत्ती ततउत्तरदेशसंयोगे ततो वह्निनोदनजन्यपरमाणुकर्मनाशः ततोऽदृष्टवदात्मसंयोगाद्
द्व्यारंभकानुगुणाक्रिया ततो विभागः ततः पूर्वसंयोगनाशः ततो द्व्यारंभकसंयोगः ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः ततो रक्ताद्युत्पत्तिर्नव्यमपक्षस्वदे
कस्मादग्निसंयोगान्नरूपनाशोत्पादौ तावत्कालमेकस्याग्नेः स्थिरत्वात् [illegible] यदि नाशकाग्नेरुत्पादकत्वं स्वदाने श्यामरूपाद्यवच्छिन्ननाशेनोक्त
पक्वत्वं परमाणौ स्यात् उत्पादकाग्नेर्नाशकत्वं तदा रक्तोत्पत्तिर्न [illegible] तत्तानस्यात् परमाण्वंतरकर्मचिंतनात् स्वयमादिरेवोत्पादेनानुगुणोत्पत्तिः
तथाहि एकत्रपरमाणौ कर्म ततो विभागः ततः आरंभकसंयोगना[illegible] परमाण्वंतरस्य कर्मणो ततो द्व्यणुकनाशः परमाण्वंतरकर्मजन्यविभागश्च से
कः का[illegible] लः ततः श्यामादिनाशो विभागाच्च पूर्वसंयोगनाश इत्येवं कालः ततो रक्तोत्पत्तिर्द्व्यारंभकसंयोग इत्येककालः अथ द्व्यणुकोत्पत्तिस्ततो र
क्तोत्पत्तिरिति पंचक्षणा द्व्यणुकनाशसम कालेपरमाण्वंतरे कर्मचिंतन[illegible] द्व्यणुके गुणोत्पत्तिः तथाहि परमाणुकर्मणा परमाण्वंतरविभागः ततः आरंभकसं
योगनाशस्ततो द्व्यणुकनाशपरमाण्वंतरकर्मणी अथ श्यामादि[illegible] परमाण्वंतरे कर्मजो विभागश्च ततो रक्तोत्पत्तिः परमाण्वंतरे पूर्वसंयोगना

जयकृष्ण
सि. मु. टी.

१२

रूपयतिपरिमाणं भवेन्मानं व्यवहारस्य कारणं अणु दीर्घं महद्ध्रस्वमिति तद्भेद ईरितः परिमाणमितिपरिमितिव्यवहारासाधारणंकार
णं परिमाणमित्यर्थः तच्चतुर्विधं अणु महद्दीर्घं ह्रस्वं चेति अनित्ये तदनित्यं स्यान्नित्ये नित्यमुदाहृतं संख्यावत्: परिमाणं च अवयवादपि
जायते नित्यपरिमाणं नित्यमित्यत्र परिमाणमित्यनुषङ्गः ते जायते ह्यनित्यपरिमाणमित्यनुवर्त्तते अनित्यमिति पूर्वेणान्वितं न भाव्या नित्यं
परिमाणं संख्याजन्यं परिमाणजन्यं प्रचयजन्यं चेत्यर्थः तत्र संख्याजन्यमुदाहरति अनित्यं द्व्यणुकादौ तु संख्याजन्यमुदाहृतं द्व
णुकस्य त्रसरेणोश्च परिमाणं प्रति परमाणुपरिमाणं द्व्यणुकपरिमाणं वा न कारणं परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वात्
द्व्यणुकस्याणुपरिमाणं तु परमाणुवदणुत्वापत्त्यपेनोक्तं त्रसरेणुपरिमाणं न सजातीयं अतः परमाणौ द्वित्वसंख्या द्व्यणुकपरिमाणस्य च
णुके त्रित्वसंख्या च त्रसरेणुपरिमाणस्यासमवायिकारणमित्यर्थः परिमाणजन्यं परिमाणमुदाहरति परिमाणं घटादौ तु परिमाणजन्यमु
ते घटादिपरिमाणं कपालादिपरिमाणजन्यं प्रचयजन्यमुदाहृतं तूलकादौ प्रचयं निर्दिशति तूलादौ प्रचयः शिथिलाख्यो यः संयोगस्तेन जन्यते परिमाणं तू
लिकादौ नाशस्त्वाश्रयनाशतः नाश इति अर्थात्परिमाणस्येन अवयवविनाशः कथं परिमाणनाशकः सत्यप्यवयविनि त्रिचतुरादिपरमाणु
विश्लेषेन तु परमाण्वपेक्षानयाविनः त्र्यणुकादिपरिमाणं तरसाप्रसक्तासिद्धत्वादिति वाच्यं परमाणुविश्लेषे हि द्व्यणुकस्य नाशोऽवश्यम
भ्युपेयः तन्नाशे च त्र्यणुकनाशः एवं क्रमेण महत्त्वावयविनो नाशस्यावश्यकत्वात् स्थितिस्वनाशके जन्मपुपगममात्रेण नाशस्यापत्तेरित्यनम

15

१२

अपेक्षाबुद्धिनाशोत्तरक्षणोद्दूरत्यर्थः ५

वंधोऽन्योन्याश्रयो भुपेयते अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च तेषां नाशो नि[illegible]नं तत्र प्रथममपेक्षाबुद्धिस्ततो द्वित्वोत्पत्तिः ततो विशेषणज्ञानं द्वित्वत्वनि
र्विकल्पकात्मकं ततो द्वित्वविशिष्टप्रत्यक्षमपेक्षाबुद्धिनाशश्च ततो द्वित्वनाशः इति यद्यपि ज्ञानानां द्विक्षणमात्रस्थायित्वं योग्यविभुविशेष
गुणानां स्वोत्तरवृत्तिगुणनाश्यत्वात् तथापि अपेक्षाबुद्धेस्त्रिक्षणावस्थायित्वं कल्प्यते अन्यथा निर्विकल्पककाले अपेक्षाबुद्धिनाशादनं
तरं द्वित्वस्यैव नाशः स्यात् न तु द्वित्वप्रत्यक्षं तदानीं विद्यमानस्यैव चक्षुरादिना ज्ञानजननोपगमात् तस्माद् द्वित्वप्रत्यक्षादिकमपे
क्षाबुद्धेर्नाशकं क[illegible]ल्प्यते न त्वपेक्षाबुद्धिनाशात् कथं द्वित्वनाश इति वाच्यं कालान्तरे द्वित्वप्रत्यक्षाभावात् अपेक्षाबुद्धिस्तु स्यादिकान
न्तनाशान्तनाश इति वाच्यमनात् अत एव तत्सुखी यावदपेक्षाबुद्धिस्तावद् द्वित्वादिकं तेनैव गम्यत इति कल्प्यते न चापेक्षाबुद्धेर्द्वित्वप्रत्यक्षे कारण
त्वमस्त्विति वाच्यं लाघवेन द्वित्वं प्रत्येव कारणत्वस्य [illegible] चितत्वात् अतीन्द्रिये द्व्यणुकादावपेक्षाबुद्धेर्योगिनां अतीन्द्रियेषु सर्गादिकालीनपर
माण्वादावीश्वरीयापेक्षाबुद्धिर्द्वित्वजनिका तत्र वर्त्तियोगिनामपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वादिकारणमिति अपेक्षाबुद्धिर्नैव सत प्राह अनेकैकत्वबुद्धि
र्याऽपेक्षाबुद्धिरिष्यते अयमेकः अयमेकः इत्याकारिकेत्यर्थः एतेन [illegible] यत्र नियतैकत्वज्ञानं तत्र त्रित्वादि भिन्ना बहुत्वसंख्योत्पद्यते प
थासेनावनादाविति कंदलीकारः आ[illegible]चार्यास्तु त्रित्वादिकमेव बहुत्वं मन्यन्ते तथा च त्रित्वत्वादिव्याप्यका बहुत्वत्वजातिः सेनावनादावुत्प
न्नेऽपि त्रित्वादौ त्रित्वत्वाग्रहे दोषादिसत्त्वे तेषां बहुत्वेनैव ग्रहः इति मतं [illegible] बहुत्वस्य संख्यान्तरत्वे तु नत्वात् तन्मात्राभावादिति भेदः परिमाणं नि

उदयनेति शेषः २

तेहि विलक्षणाः अनुशब्दैर्लक्षणमेव न त्वर्थ्यवै तैलपमिति चेन्न विनार्थभेदे घटादावपि गतिवत्त्वेन प्रकरणत्रयादिपंचमीप्रसंगात् तस्मात्
द्रव्यकयोग पंचमीसोप्यानत्वर्थान्यो न्योन्याभाववतोभिन्नो गुणांतरं कल्प्यत इति संयोगं निरूपयति — आदिमः प्रथे
न्यथे लास्संयोगः परिकीर्तितः मेषयोः सन्निपातोयं स द्वितीय उदाहृतः कपालतरुसंयोगात्संयोगस्तरुकुंभयोः तृतीयः स्यात्कर्म पि देधे
वमा परिकीर्तितः अभिघातो नोदनं च शब्दहेतुरिहादिमः शब्दाहेतुर्द्वितीयः स्यात् एवं संयोगः संनिपातः संयोगो द्वितीय उभयकर्मजः तृतीयः
ति संयोगजसंयोगः स्पर्शः तृतीयः स्यादिति सर्वेषामन्वितः आदिमः अभिघातः द्वितीयो नोदनाख्यः संयोग इति विभक्तप्रत्ययासाधारणं कारणं
विभागं तन्निरूपयति विभाग इति विभागोपि त्रिधा भवेत् एककर्मोद्भवस्त्वाद्यो द्वयकर्मोद्भवोऽपरः विभागजस्तृतीयः स्यात्तृतीयोपि द्विधा भवेत् हे
तुमात्रविभागोत्थो हेत्वहेतुविभागजः एककर्मेति तदुदाहरणं तु श्येनशैलविभागादि कर्पूरमल्लयोर्द्वितीयः तृतीयोपि विभागजः कारणमात्रविभा
गजोऽन्यः कारणाकारणविभागजन्यश्चेति आद्यस्तावत् यत्र कपाले कर्म ततः कपालद्वयविभागः ततो घटारंभकसंयोगनाशस्ततो घटनाशः
तेनैव कपालविभागेन सकर्मणः कपालस्य आकाशविभागो जन्यते ततः आकाशसंयोगनाशः ततः उत्तरदेशसंयोगः ततः कर्मनाश इति न तु
तत्कर्मणैव कथं देशांतरविभागो जन्यत इति वाच्यं एकस्य कर्मणः आरंभकसंयोगप्रतिद्वंद्विविभागजनकत्वस्य अनारंभकसंयोगप्रतिद्वंद्वि वि
भागजनकत्वविरोधात् अन्यथा विक — कुसुमभंगप्रसंगात् तस्मात् द्वितीयकमनारंभकसंयोगप्रतिद्वंद्विविभागजनने तदा रंभकसंयोगप्रति

पि २ *ति ४*

वयवत्वाच्छरीरादावयवयोगवत् असमवायिकारणनाशस्यावयवकत्वादवयवविनाश आवश्यकः न च पटविनाशेऽपि तन्त्वन्तरसंयोगा
त्परिमाणोत्कर्षः कस्मात् इति वाच्यं तत्रापि नैमात्त्वभिन्नात्तन्नाससमवायिकारणतन्तुसंयोगनाशस्य पटनाशस्यावश्यकत्वात् किं च तन्त्वन्तर
स्य तत्पटावयवत्वे पूर्वं न तत्पट एव न स्यात् तत्तन्तुरूपकारणाभावात् तन्त्वन्तरस्यावयवत्वाभावे च न तेन परिमाणाधिक्यं संयुक्तद्रव्या
न्तरवत् तस्मात्तत्र तन्त्वन्तरसंयोगे सति पूर्वपटनाशस्ततः पटान्तरोत्पत्तिरिति एवं च स्वीकार्यं अवयविनः प्रत्यभिज्ञानं तु साजात्येन दीप
कलिकादिवत् न च पूर्वतन्तुना एव तन्त्वन्तरसहकारात् पूर्वपटे सत्येव मलोत्तरमारंभणमिति वाच्यं मूर्तयोः समानदेशताविरोधात् तत्र पटद्वया
पि ६ संभवात् एकदा नानाद्रव्यस्य तत्रापत्तेः भवान्न चात्र पूर्वद्रव्यस्य प्रतिबंधकस्य विनाशे द्रव्यान्तरोत्पत्तिरित्यस्यावश्यमभ्युपेयत्वात् पृथक्त्वं
निरूपयति संख्यावत्तु पृथक्त्वं स्यात् पृथक्त्वस्य अन्यथा साधारण्यं कारणं पृथक्त्वं तन्नित्यतादिकं संख्यावत् तथाहि नित्येषु
कत्वं नित्यं अनित्येषु अनित्यमेकत्वं तु आश्रयद्वितीयक्षणोत्पद्यते आश्रयनाशान्नश्यति तथैकपृथक्त्वमपि
लादिवच्च द्विपृथक्त्वादिकमपीत्यर्थः ननु अयमस्मात्पृथक् इत्यादावन्योन्याभावो भासते तत्कथं पृथ
क्त्वं गुणान्तरं स्वीक्रियते न चास्तु पृथक्त्वं न त्वन्योन्याभाव इति वाच्यं रूपं न घट इति प्रतीत्यनापत्तेः न हि पटे घटावधिकं पृथक्त्वं गुणान्तरमस्ति न वा
घटे घटावधिकं पृथक्त्वमस्ति यत्र परासंबंधः कल्प्य तत्राह अन्योन्याभावेनान्यथासिद्धिरिति नार्थं त्वमिष्यते अस्मात्पृथगिदं नेति मतौ

स. मु. ली.

५४

यां बुद्धिं निरूपयति बुद्धेः भेदं चः प्रागेव प्रायशो विनिरूपितः अथावशिष्टोऽप्यपर प्रकारः परिरूप्यते अप्रमा च प्रमा चेति ज्ञानं द्विविधमिष्य
ते तत्र अप्रमां निरूपयति तच्छून्ये तन्मतिर्या स्यादप्रमा सा निरूपिता तदभाववति तत्प्रकारकं ज्ञानं अप्रमेत्यर्थः तत्रापि भेदौ विपर्यासः संशयो
पि प्रकीर्तितः तत्र प्रपंचः अप्रमा प्रपंचः आद्यो देहेष्वात्मबुद्धिः शंखादौ पीततामतिः भवेन्निश्चयरूपा सा संशयोऽथ प्रदर्श्यते इति आद्य विपर्या
स इत्यर्थः शरीरादौ निश्चयस्य परात्मत्व प्रकारं ज्ञानं गौरोऽहमित्याकारकं एवं शंखादौ पीतः शंखस्याकारकं यज्ज्ञानं निश्चयरूपं तद्भ्रम इति किंस्वि
न्नरो वा स्थाणुर्वेत्यादि बुद्धिस्तु संशयः किंस्विदिति वितर्के निश्चयलक्षणमाह तदभावाप्रकारधीः तत्प्रकारा तु निश्चयः तदभावाप्रकारकं तत्प्रकार
कं ज्ञानं निश्चयः संशयं लक्षयति सं शयो मतिर्या स्यैकत्र भावाभावयोः एकधर्मिक विरुद्ध भावाभाव प्रकारकं ज्ञानं संशय इत्यर्थः साधारणादि

17

धर्मस्य ज्ञानं संशयकारणं उभयसाधारणो यो धर्मस्तज्ज्ञानं संशयकारणं यथा उच्चैस्तरत्वं स्थाणुपुरुषसाधारणं ज्ञात्वा स्थाणुर्नवेति संदिग्धे एव ।
मसाधारणधर्मज्ञानं संशयकारणं यथा शब्दत्वं नित्यानित्यव्यावृत्तं शब्दे गृहीत्वा शब्दो नित्यो न वेति संदिग्धे विप्रतिपत्तिस्तु शब्दो नित्यो न वेत्यादिश
ब्दात्मिका न संशयकारणं शब्दव्याप्तिज्ञानादीनां निश्चयमात्रजनकत्वस्वाभाव्यात् किंतु तत्र शब्देन कोटिद्वयज्ञानं जन्यते संशयस्तु मानस इति एवं
ज्ञाने प्रामाण्यसंशयादि विषयसंशय इति एवं व्याप्यसंशयादपि व्यापकसंशय इत्यादिकं बोध्यं किंतु संशये धर्मिज्ञानं धर्मीन्द्रियसन्निकर्षो वा कारणमि
ति दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत् अप्रमां प्रति दोषाः कारणं प्रमां प्रति गुणः कारणं अत्रापि पित्तादि रूपा दोषा अननुगताः तेषां कार

कं हि विभागं न जनयेत् कारणाकारणविभागेनैव तदुत्पत्त्यभावात् एवं कुड्यादिदेशान्तरविभागानजन्यत्वमपि वाच्यं आरंभकसंयोगप्रतिद्वंद्विविभागवतोऽव
यवस्य सत्क्रिये देशान्तरविभागासंभवात् द्वितीयस्तावत् यत्र हस्तक्रियया हस्ततरुविभागस्ततः शरीरेऽपि विभक्तप्रत्ययो भवति तत्र च शरीर
तरुविभागे हस्तक्रिया न कारणं व्यधिकरणत्वात् शरीरे तु क्रिया नास्त्येव अवयवविकर्मणो यावद्द्रव्यकर्मनिमित्तत्वात् अतस्तत्र कारणाका
रणविभागेन कार्याकार्यविभागो जन्यत इति अत एव विभागो गुणान्तरं अन्यथा शरीरे विभक्तप्रत्ययो न स्यात् अतः संयोगनाशेन विभागो
नान्यथासिद्धो भवति परापरव्यवहारनिमित्ते परत्वापरत्वे निरूपयति परत्वं चापरत्वं च द्विविधं प्रकीर्तितं दैशिकं कालिकं चापि तत्रैव तु
दैशिकम् परत्वं मूर्तसंयोगभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् अपरं तदल्पत्वबुद्धितः स्यादितीरितं दैशिकं परत्वं च बहुतरमूर्तसंयोगान्तरितत्वज्ञाना
दुत्पद्यते एवं तदल्पीयस्त्वज्ञानादपरत्वमुत्पद्यते अत्रावधिलाघवापेक्षा यथा पाटलिपुत्रात्काशीमपेक्ष्य प्रयागः परः पाटलिपुत्रात्कु
रुक्षेत्रमपेक्ष्य प्रयागोऽपर इति नयोः परत्वमवाप्येतु दिक्संयोगस्तदाश्रये तयोर्दैशिकपरत्वापरत्वयोः [illegible] असमवायीकारणं तदाश्रय
दैशिकपरत्वापरत्वाश्रये दिवाकरपरिस्पंदभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् परत्वमपरत्वं तु तदीयाल्पत्वबुद्धितः अत्र च समवायीस्तु संयोगः कालपिंड
योर्दिवाकरेति अत्र परत्वापरत्वे च कालिके ज्ञेये यस्य सूर्यपरिस्पंदापेक्षया यस्य सूर्यपरिस्पंदोऽधिकः स ज्येष्ठः यस्य न्यूनः स कनिष्ठः कालि
कपरत्वापरत्वे जन्यत एव अत्र कालिकपरत्वापरत्वयोः अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च नाशः [illegible] तेषां कालिकदैशिकपरत्वापरत्वानां क्रमशः

सि॰ मु॰ टी॰

५५

ज्ञानेऽग्रहणमात्रान्निःक्षज्ञानत्वादिभ्रमत्वाभावाद्... ज्ञानेन ... ज्ञानमिति ...
भावः ६ ...

माणांतरत्वस्यापीति चेन्न यथार्थानुभवकरणत्वेन प्रमाणत्वं विवक्षितत्वात् इदं तु बोध्यं येन संबंधेन यद्वत्तातेन संबंधेन तद्विशेष्यक[illegible]कत्वं
तत्प्रकारकत्वं वाच्यं तेन कपालादौ संयोगादिना घटादिज्ञानेनातिव्याप्तिः एवं सति निर्विकल्पके प्रमानस्यात् तस्य सप्रकारकत्वाभावादन्याप्तेः तु
प्रमाणापि भ्रमः ... निर्विकल्पकं प्रकारकतादिशून्यं हि संबंधानवगाहित्वात् ननु वृक्षे कपिसंयोगज्ञाने भ्रमः प्रमा च स्यादिति चेन्न प्रतियोगिव्यधिकर
णसंयोगाभाववति संयोगज्ञानस्य भ्रमत्वात् न च वृक्षे कपिसंयोगाभावावच्छेदकावच्छेदेन संयोगज्ञानं भ्रमो न स्यात् तत्र संयोगाभावस्य प्रतियो
गिसमानाधिकरणत्वादिति वाच्यं तत्र संयोगाभावावच्छेदकावच्छेदेन संयोगज्ञानस्य भ्रमत्वात् लक्षणस्याननुगमात् लक्षणाननुगमेन क्षतिः प्र
मात्वं न स्वतो ग्राह्यं संशयानुपपत्तेः मीमांसका हि प्रमात्वं स्वतो ग्राह्यमिति वदन्ति गुरुमते ज्ञानस्य स्वतः प्रकाशरूपत्वात् ज्ञानप्रकाशेऽपि तेने
व गृह्यते इति भट्टानां मते ज्ञानमतीन्द्रियं ज्ञानजन्या ज्ञाततास्ति तया च ज्ञानमनुमीयते मुरारिमिश्राणां मते तु अनुव्यवसायेन ज्ञानं गृह्यते तेषां सर्वेषामपि मते
तज्ज्ञानविषयकज्ञानेन तज्ज्ञानप्रामाण्यं गृह्यते विषयनिरूप्यं हि ज्ञानं अतो ज्ञानवित्तिवेद्यो विषयः ज्ञानस्य वित्तिज्ञानमनुव्यवसायः तथा च सति
घटविशेष्यकत्वकृतानामपज्ञे विशेष्ये घटत्ववैशिष्ट्यस्य गृहीतत्वात् घटविशेष्यकत्वग्रहे बाधकाभावादिति तन्मतं दूषयति न स्वतो ग्राह्यमिति सं
शयेति यदि ज्ञानस्य प्रामाण्यं स्वतो ग्राह्यं स्यात्तदानभ्यासदशायां ज्ञाने प्रामाण्यसंशयो न स्यात् तत्र हि यदि ज्ञानं ज्ञातं तदा त्वन्मते प्रामाण्यं ज्ञातमेवेति क
थं संशयः यदि तु ज्ञानं तदा धर्मिज्ञानाभावात्कथं संशयस्तस्माज्ज्ञाने प्रामाण्यमनुमेयं तथाहि इदं ज्ञानं प्रमा संवादिप्रवृत्तिजनकत्वात् यन्नैवं तन्नैवं

तथा चेति इदं ज्ञानं ... प्रकारक ... प्रकारक ज्ञानं ... फलितार्थः ... प्रकारकत्वे सति ...
साध्या यथार्थ ... प्रकारि ज्ञानं ... तथा च ज्ञाने ग्रहणमात्रेण तत्र ... प्रकारकत्वं ... तत्प्रामाण्यमनुमेयम्

प्रा २
ज्ञानं २
18
५५

णत्वं अन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धं गुणस्य प्रमाजनकत्वं त्वनुमानात्तथाहि यथार्थज्ञानं [illegible] कं शरीरभिन्नकारणजन्या अन्यज्ञानत्वात् अप्रमावत् न
च दोषाभाव एव कारणमस्त्विति वाच्यं पीतः शंख इति ज्ञानस्य दोषेपि चक्षुरादिदोषसत्त्वात् चैत्रस्य प्रमानुत्पत्तिप्रसंगात् विनिगमनाविरहान्नन्तद्दोषा
भावकारणत्वमपेक्ष्य गुणकारणतायां लाघवात् न च गुणसत्त्वेपि तत्र प्रतिबंधकं दोषस्य तत्र भवत्यप्रमा न मतः पित्तादिदोषाभावानां कारणत्वमवश्यं
वाच्यं तथा च किं गुणस्य हेतुत्वकल्पनेनेति वाच्यं तथाप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां गुणस्यापि हेतुत्वसिद्धेः एवं भ्रमं प्रति गुणाभावकारणमित्यस्यापि स्
वचत्वात् तत्र दोषाणामेकैकस्य कार्यतामाह पित्तदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधो मतः क्वचित्पीतादेर्भ्रमे पित्तं दोषः क्वचिच्चंद्रादेः स्वल्पपरिमाण
भ्रमे दूरत्वं दोषः क्वचिद्वंशे उरगभ्रमे मंडूकवसांजनमित्येवंरूपदोषा अन [illegible] नंताः एवं भ्रांतिजनकाः स्युर्यथा अथ [illegible] गुणान्ताकांक्षायां प्रत्यक्षा
दौ क्रमेण गुणान्दर्शयति प्रत्यक्षे तु विशेष्येण विशेषणवता समं सन्निकर्षो गुणः स्यादथ त्वनुमितौ पुनः पक्षे साध्यविशिष्टे हेतुप [illegible] परामर्शो गुणो २।६
भवेत् प्रत्यक्षे इति प्रत्यक्षे विशेष्यावच्छिन्नविशेषणसंनिकर्षो गुणः अनुमितौ साध्यवति साध्यव्याप्यवैशिष्ट्यज्ञानं गुणः एवमग्रेपि ज्ञेयं [illegible] साद् कै१
श्यबुद्धिस्तूपमितौ गुणाः शाब्दबोधे योग्यतायास्तु निश्चयो यथार्थः सा प्रमा गुणः स्यात् प्रमा निरूप्यते अथ भ्रमे नेनु तन्मदोषोऽयं तु प्रमा न त्वय
थार्थे रजतयोर्भेदेऽग्रहे इदं रजतमिति ज्ञाने तद्रजतत्वेऽपि प्रमात्वं स्यात् ज्ञानस्य भ्रमभिन्नत्वाभावात् अत आह अथवा तत्प्रकारं यज्ज्ञानं तद्वद्
विशेष्यकं [illegible] तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकज्ञानं प्रमेत्यर्थः अथ यथार्थस्य प्रमात्वं स्यात् ततः किमिति चेत् प्रमात्वस्य तत्कारणस्यापि प्र

जय हिं सं.
सि. मु. जी.

व्याप्यधूमाज्ज्ञानमनुमितिरित्यनुशेपाद्यायपतितं तं संपन्नमयतः प्राग्भाजुः ह्स्यां चान्यप्राख्यातौ प्रत्यक्षमेव प्रमाणं रंगं रजतं तथाऽस्त्वेव दर्शनमित्य
नुभवादिति संक्षेपः पूर्वं व्याप्तिर्ज्ञानं दुष्टमाय स्तुनदर्शितः स्पतस्तं दृश्यं यत्तिव्यभिचारस्याग्रहो यः सहचारग्रहस्तथा तु व्याप्तिग्रहेत
वे:तु चिच्छंकानिवर्त्तकः व्यभिचाराग्रहः सहचारग्रहश्च व्याप्तिग्रहे कारणमित्यर्थः व्यभिचाराग्रहस्य व्याप्तिग्रहे प्रतिबंधकत्वात्तदभावः
कारणं एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां सहचारग्रहस्यापि हेतुत्वाभ्युपगमे तु न कारणं व्यभिचारास्फूर्तौ सकृद्दर्शनेपि व्याप्तिग्रहात् क्वचिद्व्य
भिचारशंकाविधूननद्वारा भूयोदर्शनमुपयुज्यते यत्र तु भूयोदर्शनादपि शंका नापैति तत्र विपक्षे बाधकतर्कोऽपेक्षितः तथाहि वह्निवि
रहितोऽपि धूमः स्यादिति पश्चाच्छंका भवतीति तदा वह्निधूमयोः कार्यकारणभावस्य प्रतिसंधानान्निवर्त्तते यद्ययं वह्निमान्न स्यात्तदा धूमवान्न
स्यात् कारणं विना कार्यानुपपत्तेः यदि च क्वचित्कारणं विनापि कार्यं भविष्यति अहेतुक एव भविष्यतीति तत्र शंका भवेत् तदा स्वा
व्याघातादपसारणीया यदि कारणं विना कार्यं स्यात्तदा धूमार्थं वह्नेस्तृप्त्यर्थं भोजनस्य नियमतः उपादानं नैव स्यादिति यत्र स्वत एव
शंका नावतरति तत्र न तर्कापेक्षापीति तदिदमुक्तं तर्कः क्वचिच्छंकानिवर्त्तक इति इदानीं परकीयव्याप्तिग्रहप्रतिबंधार्थमुपाधिं निरूप
यितुमाह साध्यस्य व्यापको यस्तु हेतोरव्यापकस्तथा स उपाधिर्भवेत्तस्य निष्कर्षोऽयं प्रदर्श्यते साध्यत्वाभिमतव्यापकत्वे सति साधनत्वा
भिमताव्यापकत्वमुपाधिरित्यर्थः नन्वयं श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र शाकपाकजन्यत्वं नोपाधिः स्यात्तस्य साध्यव्यापकत्वाभावात् श्यामत्व

यथा सुरभि इदं पृथिवीत्वप्रकारकं ज्ञानं सुरभिगंधवति पृथिवीत्वप्रकारकज्ञानत्वात् एवमिदं जलत्वप्रकारकं ज्ञानं भ्रमस्नेहवति जलत्वप्रकारकज्ञा-
नत्वात् न न हेतुज्ञानं कथं ज्ञानमिति वाच्यं पृथिवीत्वप्रकारकत्वस्य स्वतोग्राह्यत्वात् तत्र गंधग्राहकेण गंधवद्विशेष्यकत्वस्यापि सुग्रहत्वात् तत्प्रकार-
कत्वावच्छिन्नतद्विशेष्यकत्वपरं न गृह्यतेति संशयानुरोधात् ननु सर्वेषां ज्ञानानां यथार्थत्वात् भ्रमालक्षणात् तद्विशेष्यकत्वं विप्रावर्णं व्यर्थं न च रंगे
रजतार्थिनः प्रवृत्तिर्भ्रमजन्यान्यथाख्यातिमते भ्रमस्याभावादिति वाच्यं तत्राहियथा धीनत्वमुरीक्रियते निस्वतंत्रोपस्थितरजतभेदाग्रहस्य हेतुत्वात् तत्र
रजतस्थले तु विशिष्टज्ञानस्य सत्त्वात् तदेव कारणं असत्त्वात् तत्रापि रजतभेदाग्रहस्य कारणमिति चाख्यातिः संभवति रजतमन्यत्र कारणस्य
रजतसन्निकर्षस्याभावात् रंगे रजतत्वबुद्धेरनुपपत्तेरिति चेन्न सत्यरजतस्थले प्रवृत्तिं प्रति विशिष्टज्ञानस्य हेतुतायाः क्लृप्तत्वात् अन्यत्रापि तत्कल्पना-
त् न च संवादिप्रवृत्तौ तत्कारणं विसंवादिप्रवृत्तौ भेदाग्रहः कारणमिति वाच्यं लाघवेन प्रवृत्तिमात्रे तस्य हेतुत्वकल्पनात् किं च रंगे रजतत्ववि-
शिष्टबुद्ध्यनुरोधेन ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तिकल्पनेऽपि न क्षतिः फलमुखगौरवस्यादोषत्वात् किं च यत्र रंगरजतयोरिमे रजतरंगे चेति ज्ञानं जा-
यते तत्र न कारणबाधोऽपि अपि च यत्र रंगरजतयोरिमे रजतरंगे इति ज्ञानं तत्रोभयत्र युगपत्प्रवृत्तिनिवृत्ती स्यातां रंगे रंगाभेदग्रहे रजते रजतभेदग्रहे
चान्यथाख्यातिभयात् अन्यमते रंगे रंगभेदाग्रहस्य रजते रजतभेदाग्रहस्य च दोषादेव रंगे रजतभेदाग्रहस्य रजते रंगाभेदाग्रहस्य सत्त्वात् कि-
चानुमितिं प्रति भेदाग्रहस्य हेतुत्वे [illegible] विशिष्टज्ञानं कारणं तदा पाकोलके वह्नि-

त॰ वह्नत्र
सि॰ मु॰ भी

दृष्टांतसाधनव्यापकोपि केऽप्यादिः यथा ...
दोषान्तसारीति ५ द्वि

५७

धूमवत्ति न्युपाधिव्यभिचारेणसाध्यव्यभिचारानुमानं यथा सत्प्रतिभामित्रात्तनयत्वादित्यादौ मित्रातनयत्वस्य शाकपाकजत्वव्यभिचारीति त्रातनये शाक
पाकजत्वव्यभिचारित्वादिति वा आनुमीतपक्षेतरस्तु साध्यव्यापकतापरिच्छेदकप्रमाणाभावात् स्वव्याघातकत्वाच्चनोपाधिः बाधोन्नीतस्तु यथा
ध्वंसवत्त्वेन पर्यावृत्तिरनुष्णाकृतकत्वादित्यादौ प्रत्यक्षेणाबाधोऽष्मत्वमहेवहीतरत्वं नोपाधिः अनुमापकेः साध्यव्यापकत्वादिकं संदिह्यतेस्तसं
दिग्धोपाधिः पक्षेतरस्तु संदिग्धोपाधिरपि नोद्भावनीयः कथकसंप्रदायानुरोधात् केचित्तु सत्यत्रापि चोत्थापनमुपाधेः फलं तथा हि अयोगोल
कं धूमवत् वह्नेरित्यादौ अयोगोलकं धूमाभाववत् आर्द्रेन्धनाभावादिति सत्प्रतिपक्षसंभवात् स्पर्शवत्त्वेन वाक्यत्वस्य पाशिद्धेरेव दृष्टाणि
कं धूमवत्त्व वह्नेरित्यादौ अयोगोलकं धूमाभाववत् आर्द्रेन्धनाभावादिति सत्प्रतिपक्षसंभवात् ...
ति वाच्यं सर्वत्रोपाधेर्दूषणान्तरसांकर्य त् अत्र च साध्यव्यापकः पक्षावृत्तिरुपाधिरिति वदंति शब्दोपमानयोर्नैव पृथक्प्रमाणत्वमिष्य
ते अनुमानगतार्थत्वादिति वैशेषिकमतं वैशेषिकाणां मते प्रत्यक्षमनुमानं च प्रमाणं शब्दोपमानयोरनुमानविधयैव प्रामाण्यं स्या
द्वि॰ हि नैयायिकमते प्रत्यक्षादिपदानि वैदिकपदानि वा तात्पर्यविषयस्मारितपदार्थसंसर्गप्रमापूर्वकाणि आकांक्षादिमत्पदकदंबकत्वात् घ
टमानयेतिपदकदंबवत् प्रत्युत्पन्नपदार्थाः मिथः संसर्गवन्तः योग्यतादिमत्पदस्मारितत्वात् तादृशपदार्थवत् दृष्टांते मिथःसंसर्गान्तरेणासा
ध्यसिद्धिरिति एवं गवयव्यक्तिप्रत्यक्षानंतरं गवयपदं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकं असति वृत्त्यन्तरे वृद्धैस्तत्र प्रयुज्यमानत्वात् असति वृत्त्यन्तरे वृद्धै
स्तत्र प्रयुज्यमानत्वात् यत्र यत्प्रयुज्यते तत्तत्प्रवृत्तिनिमित्तकं यथा गोपदं गोत्वप्रवृत्तिनिमित्तकं महागवयपदं तत्र प्रवृत्तिनिमित्तकं साधुपदत्वादित्यनुमानेन पक्षध

स्य घटासाधनपि सत्त्वात् एवं वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्रोद्भूतरूपवत्त्वं नोपाधिः स्यात् प्रत्यक्षत्वस्यात्मादिषु सत्त्वात् तत्र च
रूपाभाववत्त्वे एवं ध्वंसो विनाशी जन्यत्वादित्यत्र भावत्वं नोपाधिः स्यात् विनाशित्वस्य प्रागभावे सत्त्वात् तत्र च भावत्वाभावात् इति [illegible]पक्षधर्मा
वच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वेन पक्षधर्मावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वमित्यर्थे तात्पर्यात् मित्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वस्य व्यापकं शाकपाकजत्वं एवं पक्ष
धर्मवह्निर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वस्य व्यापकम् उद्भूतरूपवत्त्वं वह्निर्द्रव्यत्वावच्छिन्नसाधनस्याव्यापकत्वं च एवं ध्वंसो विनाशी जन्यत्वा
दित्यत्र जन्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं भावत्वं साध्यनावत्त्वात् अतो धर्मो नास्ति यदवच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापकं तदवच्छिन्नस्य साधनस्याव्या
पकं किंचित् स्यात् व्यभिचारिणि तु अन्तत उपाध्यधिकरणं यत्साध्याधिकरणं यत्नोपाधिश्चान्यं साध्यव्यभि[illegible]राधिकरणं तदन्यतरत्वा
वच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापकत्वं साधनस्य चाव्यापकत्वमुपाधेः संभवतीति अत एव लक्षणमपि उपाधिस्वरूपमेतदनुसारेणाद्यं मति स[illegible]
ध्यसमा[illegible]नाधिकरणः स्यात् [illegible] हेतोरेकाश्रययोः साध्यव्यभिचारित्वात् स्वं च साध्यं च स्वसाध्ये तयोर्व्यभिचारित्वे त्यर्थः उपाधेः [illegible]
कृत्ता बीजमाह व्यभिचारस्यानुमानमुपाधेस्तु प्रयोजनं उपाधिव्यभिचारेण हेतौ साध्यव्यभिचारानुमानमुपाधेः प्रयोजनमित्यर्थः तत्पाहि यत्र
शुद्धसाध्यव्यापक उपाधिस्तत्र शुद्धेनैवोपाधिव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारानुमानं यथा धूमवान् वह्नेरित्यत्रार्द्रेन्धनव्यभिचारी तद्व्यापक
आर्द्रेन्धनव्यभिचारित्वादिति व्यापकव्यभिचारिणो व्याप्यव्यभिचारावश्यकत्वात् यत्र तु किंचिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यस्य व्यापक उपाधिस्तत्र

प्रतिब[illegible]

सि.मु.ली.

५८

वेगत्वेन तत्राभावाभावाभावेन तद्वत्त्वेनाभावः सिद्ध्यति एवं तादात्म्यसंबंधेन तद्व्यापकत्वं घटाभावस्य घटत्वेन तत्र तादात्म्यसंबंधेन
तस्याभावः सिध्यति एवं अन्योन्याभावः एवं यत्र संयोगसंबंधेन घटप्रतियोगिसंयोगसंबंधेन तद्व्यापकत्वं घटत्वेन तत्र संयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियो
गिताकत्वस्याभावेन जलहृदे संयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावः सिध्यति अन्वयव्यतिरेकव्याप्तिग्रहे व्यतिरेकसहचारज्ञानं कारणं केचि
त्तु व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिरेव गृह्यते न तु व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमपि कारणं यत्र व्यतिरेकसहचाराद्व्याप्तिग्रहस्तत्र व्यतिरेकी तु अनुमानं
साध्यप्रसिद्धिस्तु घटवाद्येन ज्ञापनीया [illegible] पृथिवीत्वान्तेदेन साध्यतरमितरेति अर्थापत्तिस्तु नैवेह प्रमाणान्तरमिति व्यतिरेकव्याप्तिबुद्ध्या

४१

चरितार्थाहि सा यतः अर्थापत्तिः प्रमाणान्तरमिति केचिन्मन्यन्ते तथाहि यत्र देवदत्तस्य शतवर्षजीवित्वं ज्योतिःशास्त्रादवगतं जीवितेन गृहासत्वेन च
प्रत्यक्षादवगतेत्तत्र शतवर्षजीवित्वेन गृहासत्वेन बहिः सत्त्वं विनानुपपन्नमिति बहिःसत्त्वं कल्प्यत इति तदप्यनुमानेन गतार्थत्वान्न प्रमाणान्तरमिति प
त्रजीवी तिष्ठ्य बहिःसत्त्वा सत्त्वान्यतरव्याप्यत्वेन हीति तत्रान्यतरसिद्धौ [illegible] सत्त्वबाधाद्बहिःसत्त्वमनुमितेः [illegible] एवं पीनो देवद
त्तो दिवा न भुंक्ते इत्यादौ पीनत्वस्य भोजनव्याप्यत्वावगमाद्भोजनसिद्धौ दिवाभोजनबाधेन रात्रिभोजनं सिध्यतीति अनुपलब्धस्यानुभाविक
त्वादनुपलब्धेरपि न प्रमाणान्तरं किं त्वनुपलम्भस्य हेतुत्वेन [illegible] अस्य तज्ज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि तु तत्राप्यनुपलम्भान्तरापेक्षत्वे अनवस्थापत्तेश्च
इत्यपि न प्रमाणान्तरं तस्याः संकेतग्राहकशब्दस्मारकत्वेन लिप्यादिसमशीलत्वाच्चेष्टा [illegible] यच्च व्याप्त्यादिग्रहस्तत्रानुमितिरेवेति

वे२

५८

अ

न्वे

मेतावता स्वयल्पज्ञत्वनिमित्तकत्वं सिद्धं तिन्मतत्व यदि तिन्नेनसम्यग्विना व्याप्तिबोधं शब्दादिबोधतः व्याप्तिज्ञानं विनापि शब्दा
दितो बोधस्यापि अनुभवसिद्धत्वात् न हि सर्वत्र शब्द … बाणाने तत्र व्याप्तिज्ञानं प्रमाणमस्तीति किंच सन्नेत्र शब्दस्य लेय दि व्याप्तिज्ञानं स्वत्व
तेन शब्दसर्वत्रानुमितिस्थले परज्ञानं कल्पयितव्या शाब्दबोध एव किं न स्यादित्यत्र यत्तामतिछे ये त्रैविध्यमनुमानस्य केवला … न्वयिव्यतिरेकि भेदैन्तु
भवेद्यो नेरन्वयव्यतिरेकात्: अन्वयव्याप्तिरूपैव व्यतिरेकाद्धि तो नाति साध्याभावव्यापकत्वे तत्त्वभावस्य प्रदूषेत् अनुमानं हि त्रिविधं के
वलान्वयि केवलव्यतिरेकि अन्वयव्यतिरेकि भेदात् तत्रासद्विपक्षः केवलान्वयी यथा घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्र तत्र हि सर्वस्येवाभिधेयत्वा
द्विपक्षासत्त्वं नानुमेयबोध भोगव्याप्तत्वात् केवलान्वयस्याप्रसिद्धिरिति चेन्न व्याप्तित्वस्य सर्वसाधारणेन सप्तैव केवलान्वयित्वात् किं वा
निमद्वत्तंताभावाप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वं तच्च गगनाभावकपिसंयोगाभावादौ अस्ति इदं असत्सपक्षः केवलव्यतिरेकी यथा पृथिवी इ
तरेभ्यो भिद्यते गंधवत्त्वादित्यत्र हि जलादित्रयोदशभेदस्य पृथिवीमात्रनिष्ठत्वेन तथा निश्चितसाध्यवतः सपक्षस्याभावात् सत्सपक्षविपक्षो
अन्वयव्यतिरेकी यथा वह्निमान् धूमादित्यत्र सपक्षस्य महानसादेर्विपक्षस्य ह्रदादेः असत्त्वादिति ननु हि व्यतिरेकव्याप्तिर्व्यतिरेकव्याप्तिज्ञा
नेकारणं तद्रूपं व्यतिरेकव्याप्तिर्निरुक्ति साध्याभावत्ति साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमिति चेत् अत्र यं बोध्यं यत्संबंधेन यस्य
च्छिन्नं प्रति व्यापकता गृह्यते तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्धर्मावच्छिन्नाभावस्य सिद्धिरिति रिदं … वयवेतरत्व व्यापकत्वेन गंधाभावा

यत्संबन्धा वच्छिन्न यद्रूपावच्छिन्नाभावाव्याप्यतानिरूपितव्यापकता ग्रहात्

सि॰ कु॰ सी॰

५८

मित्यर्थः बलवद्द्विष्टसाधनताज्ञानं कारणं तेन नान्तरीयकदुःखजनकपाकादौ न दोषः । फलं निरूपयति प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणं एवं
प्रयत्नत्रैविध्यं तान्त्रिकैः परिकीर्तितं प्रवृत्तिनिवृत्तिर्जीवनयोनियत्नभेदात् त्रिविधः प्रयत्न इत्यर्थः । चिकीर्षेति चिकीर्षा कृतिसाध्येष्टसाधनत्वम
तिस्तथा [illegible] र मधुविषसंपृक्तान्नभोजनादौ न बलवद्द्विष्टानुबन्धित्वेन चिकीर्षाभावान्न प्रवृत्तिरिति भावः
कृतिसाध्यताज्ञानादि बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानमपि स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रवृत्तौ कारणमित्यपि वदन्ति कार्यताज्ञानं प्रवर्तक
मिति गुरवः तथा हि ज्ञानस्य प्रवृत्तौ जननीयायां चिकीर्षातिरिक्तं नापेक्षितम् लिप्सा च कृतिसाध्यताज्ञानसाध्या इच्छायाः स्वप्रकारप्रकार

२२

कधीसाध्यत्वनियमात् चिकीर्षा हि कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छा न च कृतिसाध्यत्वे प्रकारकप्रकारकं ज्ञानं चिकीर्षायां तस्य च प्रवृत्तौ हेतुः
मिष्टसाधनताज्ञानं तत्र हेतुः कृत्यसाध्येपि चन्द्रमण्डलानयनादौ प्रवृत्त्यापत्तेः कृत्यसाध्यताज्ञानं प्रतिबन्धकमिति चेन्न तदभावापेक्षया कृति
साध्यत्वज्ञानस्य लघुत्वात् न च द्वयोरपि हेतुत्वं गौरवात् ननु स्वमतेपि मधुविषसंपृक्तान्नभोजने चैत्यवन्दने च प्रवृत्त्यापत्तिः कार्यताज्ञानस्य स
त्त्वादिति चेन्न स्वविशेषणवत्ताप्रतिसंधानजन्यकार्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वात् काम्ये हि पाकयागादौ कामनाऽपि विशेषणं न तच्च बलवदनिष्टाननु
बन्धि काम्यसाधनताज्ञानेन कार्यताज्ञानं तत्र प्रवृत्तिः न तत्र भोजनेन प्रवर्तते तदानीं कामनायाः पुरुषविशेषणत्वाभावात् नित्ये च शौचादिकं पु
रुषविशेषणं तेन शौचादिज्ञानाधीनकृतिसाध्यताज्ञानात्तत्र प्रवृत्तिः नन्वेतदपेक्षया लाघवेन बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताविषयककार्यता
बलवदनिष्टाननुबन्धि … [illegible] … कृतिसाध्यताज्ञानायाभ्युपगमे … इति भावः १

५८

सुखं निरूपयति सुखं हि जगतामेकं काम्यं धर्मेण जायते सुखमिति काम्यपदमभिलाषविषयः धर्मेणेति धर्मत्वेन सुखत्वेन कार्यकारणभाव इत्यर्थः दुः
खं निरूपयति अधर्मजन्यं दुःखं स्यात्प्रतिकूलं सचेतसां अधर्म इति अधर्मत्वेन दुःखत्वेन कार्यकारणभाव इत्यर्थः प्रतिकूलमिति दुःखस्य ज्ञानादेव
सर्वेषां स्वाभाविकद्वेषविषय इत्यर्थः इच्छां निरूपयति निर्दुःखत्वे सुखे चेच्छा तज्ज्ञानादेव जायते इच्छा तदुपाये स्यादिष्टोपायत्वधीर्यदि निर्दुःख
त्वे तदिच्छा फलविषयिणी उपायविषयिणी चेति फलं तु सुखं दुःखाभावश्च तत्र फलेच्छां प्रति फलज्ञानं कारणं अत एव फलं पुरुषार्थः संभ
वति यज्ज्ञाते सत्स्ववृत्तितया यत्स पुरुषार्थ इति तल्लक्षणात् तदिच्छां प्रति इच्छाविषयफलं फलितोऽर्थः उपायेच्छां प्रतीष्टसाधनताज्ञानं का
रणं चिकीर्षां कृतिसाध्यत्वप्रकारकं कार्यमनुमाय भवेत् कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यक्रियाविषयिणीच्छा चिकीर्षा पाकं कृत्या साधयामी
ति तदनुभवात् तत्र हेतुः कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिर्भवेत् चिकीर्षां प्रति कृतिसाध्यताज्ञानं इष्टसाधनताज्ञानं च कारणं अत एव वृष्ट्यादौ
कृतिसाध्यताज्ञानाभावान्न चिकीर्षा बलवद्द्विष्टहेतुत्वमतिः स्यात्प्रतिबन्धिका बलवद्द्विष्टसाधनताज्ञानं तत्र प्रतिबन्धकं अतो मधुविषसं
पृक्तान्नभोजने न चिकीर्षा बलवदिष्टः प्रतिबन्धक इत्यन्यैस्तद्धेतुत्वमिति तदहेतुत्वबुद्धेस्तु हेतुत्वं कस्यचिन्मते बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानं कारण
मित्यर्थः कृतिसाध्यताज्ञानादिमतः बलवदनिष्टसाधनताज्ञानेऽप्यस्य बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानं विनापि चिकीर्षायां विलम्बत्वाभावात्कस्य
चिन्मत इत्यस्वरसोदर्शितः द्वेषं निरूपयति द्विष्टसाधनताबुद्धिर्भवेद्द्वेषस्य कारणं दुःखोपायविषयकं द्वेषं प्रति द्विष्टसाधनताज्ञानं कारण

अजेयक्र ल.
सि. नौ

स्वकरणेप्रत्यवायान्‌ त्वमावतारेत्याः २
प्रवृत्तिंप्र तीष्टसाधनत्वादि विधेरोहेतुत्वे ०

रात्रिसत्र [illegible] प्रत्यवायान् [illegible] अनुवृत्ति [illegible] कृति तथा
प्रवृत्तिरात्रौ इत्यपंती [illegible] श्रुति [illegible] मिति ६

१०

कसंचारेप्रवृत्तिः इत्यंचे(उ)यत्तर्कत्वानुरोधाद्विधेरपीष्टसाधनत्वादिकमर्थः इदंच विश्वजितायजेतेत्यादौ यत्र फलं नश्रूयते
तत्रापि स्वर्गः फलं कल्प्यते न त्वहरहः संध्यामुपासीतेत्यादौ इष्टानुपपत्तेः प्रवृत्तिः कथं न चार्थवादिकं ब्रह्मलोकादिकं फलमिति वा
च्यं तत्पासलि काम्यत्वे नित्यत्वहान्यापत्तेः कामनाभावे चाकरणापत्तेः इत्थं च यत्र फलश्रुतिस्तत्रार्थवादमात्रमिति चेन्न ग्रहणश्राद्धादौ
नित्यत्वनैमित्तिकत्वयोरिव नित्यत्वकाम्यत्वयोरप्यविरोधात् न च कामनाभावे करणानापत्तिः क्रियाकालस्य व्यापकस्य विवक्षितत्वात् कामनासद्भाव
कल्पनात् ननु वेदबोधितकार्यताज्ञानात् प्रवृत्तिः संभवति इष्टसाधनत्वमज्ञापनात् प्राकार्यताज्ञानसह [illegible] पि प्रवृत्तेरसंभवात्
पदपिपूर्वं अपूर्वं फलमिति तद्यपि न कामनाभावे करणानापत्तेः [illegible] स्यात् कामनाकल्पने त्वार्थवादिकं फलमेव रात्रिसत्रन्यायात्क
ल्प्यताम् अन्यथा गत्यनुपपत्तेः तेन अनुत्पत्ति प्रत्यवायस्यान्येन [illegible] ते संध्यामुपासते ये तु सततं संशितव्रताः विधूतपापास्ते यान्ति ब्र
ह्मलोकमनामयं एवं दद्यादहरहः श्राद्धमपि [illegible] तिमानहन्यहनि प्रीत्यात्मकमेव फलमश्रुत [illegible] पितृप्रीतिः कथं फलं व्यधिकरण
त्वादिति वाच्यं गयाश्राद्धादावि वउद्देश्यत्वसंबंधेनेव फलजनकत्वस्य [illegible] विकल्पनात् [illegible] शास्त्रदर्शितफलं मनुष्यातिरि
क्तस्तु सर्वोऽपि पितॄणामुक्तत्वे तु स्वस्यैव ग्रादिफलं प्राप्तं नित्यनैमित्तिकानुष्ठानस्य पापानाश्यतः स्वर्गजनकत्वात् पंडापूर्वापे प्रवृत्तिः [illegible] संभ
भवति न हि तत्सुखदुःखाभाववत्त्वतः पुरुषार्थः नवात्तत्साधनं प्रत्यवायजन्यलोक [illegible] भवतीति चेत् इत्थं यथा हि निसेकांतेन [illegible]

२३

बाधक वौद्धत्व मुसगी यम २
पाघ १

निन्द्यनिषिद्ध इष्टफलताद्य २

प्रवृत्तौ [illegible]
[illegible]

६०

ज्ञानत्वेनैवहेतुत्वमस्तु बलवदनिष्टाननुबंधित्वं च [illegible] नाम शीयकादुःसाध्ये दुःखाजनकत्वं बलवद्दुःखविषयदुःखाजनकत्वे वेति चेन्न इष्टसा

धनत्वकृतिसाध्यत्वयोर्युगपज्ज्ञातुमशक्यत्वात् साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधात् अपि इष्टसाधनत्वं साध्यत्वे सिद्धत्वं च साधनत्वं न चैकमेकेनैकदा सिद्ध

मसिद्धं चेति ज्ञायते तस्मात्कालभेदात् उभयं ज्ञायते [illegible] बलवदनिष्टाननुबंधीष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वा

त् न च साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधः यदा कदाचित्साध्यत्वसाधनत्वयोरविरोधात् एकदा साध्यत्वसाधनत्वयोरज्ञानात् न चास्तु भेदे [illegible] ति

साध्यमिति ज्ञानं न प्रवर्तकं अनागतस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् किंतु यादृशस्य पुंसः कृतिसाध्यं यद्दृष्टं तादृशत्वं स्वस्य प्रतिसंधाय तत्र प्रवर्तते ने

तेनौदनकामस्य तत्साधनताज्ञानं बलवत्त्वं स्वादि उपकरणवत्तः पाकः कृतिसाध्यः तादृशश्चाहमिति प्रतिसंधाय पाके प्रवर्तते तदुक्तमाहुः न

न स्वकल्पित लिप्यादि प्रवृत्तौ यौवने [illegible] तदभावात् [illegible] इदानीं [illegible] साधनत्वादिज्ञानं प्रवर्तकत्वे यभा

यो वि [illegible] वा [illegible] प्रवृत्तिः इदानीं कृतिसाध्यत्वाज्ञानात् [illegible] इदानीमिष्टसाधनत्वाज्ञानात् प्रवर्तते ८ तने

चैत्र [illegible] इदानीं बलवदनिष्टाननुबंधित्व [illegible] ज्ञानात् न चास्तिकस्य [illegible] प्रवृत्तो कथं च

बलवदनिष्टाननुबंधित्वबुद्धिर्नरकसाधनत्वज्ञानादिति [illegible] नरकसाधनता [illegible] तिरोधानात् [illegible] कृतिसा

ध्यताज्ञानाभावात् न चिकीर्षाप्रवृत्ति [illegible] इष्टसाधनताज्ञानात् [illegible] मतं [illegible] प्रवृत्तिः [illegible] साध्यमाणपंच

हरा हरि पीर नं

ज्ञान ... यि यथेष्टाभिप्रायः स्वेष्टसाधनत्तत्यानित्यत्व ... | सि तु [illegible] यागादि ... नरकेष्टानवच्छेदाइष्टसाधनताबोधकसाधिविधिरतो नाहं वादिप्रयुक्तः स्वर्गकामो यागेन
स्वर्गकामस्य कालन्वयनिष्ठानन्वयानि इष्टसाधनं न त्विति तात्पर्यमर्था । २

६१

त्वेपि अग्निमपापं प्रति साधायसंतोन वर्त्तते इत्याहुः आचार्यास्तु आज्ञाभिप्रायो विध्यर्थः पाकं कुर्या इत्यादावाज्ञादिरूपे [illegible] वाचित्वात् लिङ्भा
त्रस्य इष्टवाचित्वं लाघवात् एवं च स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ यागः स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वमात्राभिप्रेतः इत्यर्थः ततश्चाभीष्टत्वेन इष्टसाधनत्वादिकमनुमा
य प्रवर्त्तते न कल्पनं भक्षणे तदभावान्न प्रवर्त्तते यत्तु वेदपौरुषेयत्वं नाभ्युपैति तं प्रति विधिरेव तावत् धर्मे न श्रुतिर्न्यायाः पुंयोगोमानं च वक्तुरस्मर
णं वा धर्मकं कपिलकणादादिभिरद्यपर्यंतं कर्तृस्मरणस्यैव प्रतीयमानत्वात् अन्यथा स्मृतीनामप्यकर्तृत्वापत्तेः तत्रैव कर्तृस्मरणमस्तीति चे
द्वेदेपि छंदांसि जज्ञिरे तस्मादित्यादि कर्तृस्मरणमस्त्येव एतेन प्रतिमन्वंतरं चैषा श्रुतिरन्या विधीयते इत्यपि द्रष्टव्यं स्वयंभूरेष भगवान्वेदो
गीतस्त्वया पुरा शिवादि ऋषिपर्यंता स्मर्तारोस्य न कारकाः इति तु वेदस्य स्तुतिमात्रं न चायं रूपमले भ्रमादिसंभवात् अप्रामाण्यं स्यादिति वाच्यं नि
त्यसर्वज्ञत्वेन निर्दोषित्वात् अत एव पुरुषांतरस्य भ्रमादिसंभवान्न कपिलादेरपि कर्तृत्वं वेदस्य किं च वर्णानामेवानित्यत्वस्य प्रमाणत्वात्सुतरां
मासं शब्दस्य वेदस्यानित्यत्वमिति सिद्धेयः उपादानस्य चाध्यक्षत्वं प्रवृत्तौ जनकं भवेत् निवृत्तिस्तु भवेद्द्वेषाद्विष्टसाधनताधियः उपादानस्य समवायिका
रणस्य प्रत्यक्षं प्रवृत्तौ कारणमिति निवृत्तिरिति द्विष्टसाधनताज्ञानस्य दुःखसाधनविषयकनिवृत्तिं प्रति जनकत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामवधारि
त मितिभावः यत्नो जीवनयोनिस्तु सर्वदातींद्रियो भवेत् यत्न इति जीवनयोनियत्नो यानुजीवनमनुवर्त्तते स चातींद्रियः तत्र प्रमाणमाह शरीरे प्रा
णसंचारकारणं तस्य कीर्तितं शरीर इति प्राणसंचारो हि प्रयत्नसाध्यः ईदृशं च प्राणसंचारस्य सर्वस्य यत्नसाध्यत्वानुमानात् प्रयत्नमतस्य वा

२६

नित्यसर्ववि
भावकज्ञानव
त्वेन ... ७

२ नो५

भावास्तिष्ठति तदभावे तदभावः एवं प्रत्यवायाभावसंसर्गे दुःखप्रागभावस्य तत्तदभावेन तदभावे नियोगस्येमेसाधारणकारणताया दुःख
प्रागभावं प्रत्यपि सत्त्वाच्च वात एवमेव प्रायश्चित्तस्यापि दुःखप्रागभावहेतुत्वमिति ननु न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र विध्यर्थं रूपं नञर्थान्वयः
इष्टसाधनत्वाभावस्य कृतिसाध्यत्वाभावस्य च बोधयितुमशक्यत्वादिति चेन्न तत्र बाधादिष्टसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वं च विध्यर्थः किं तु बल
वदनिष्टाननुबन्धित्वमात्रं तदभावश्च नञा बोध्यते अथ बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वसति कृतिसाध्यत्वं विध्यर्थः
तदभावश्च नञा बोध्यमानो विशिष्टाभावो विशेष्यवति विशेषणाभावे विश्राम्यतीति ननु श्येनेनाभिचरन्यजेतेत्यादावप्येवं तत्र बलवदनिष्टान
नुबन्धित्वमर्थः श्येनस्य मरणानुकूलव्यापारस्य हिंसात्वेन नरकसाधनत्वात् न च वैधत्वात् न निषेध इति वाच्यं अभिचारे प्रायश्चित्तोपदे
शात् न च मरणानुकूलव्यापारमात्रं यदि हिंसा तदा खड्गकारस्य कूपकर्तुश्च हिंसकत्वापत्तिः गरलस्य नाभिचारजन्यमरणे आत्मवधत्वा
पत्तिश्च विनाऽन्यमरणोद्देश्यकत्वस्यापि विशेषणत्वात् अन्योद्देश्यकत्वे सति नाशे च हतब्राह्मणस्य तु वाचनिकं प्रायश्चित्तमिति चेन्न श्येनवा
रणाय दण्डाहारकत्वेन विशेषणत्वात् अत एव कामो मरणार्थकः तद्विषये दर्शनेन हिंसात्वेन चण्डालजनकस्य विहिंसात्वे सत्तु न तथा
किं तु [illegible] न्यापत्त्यमिति वाच्यं खड्गाघातेन ब्राह्मणे व्रणपाकपरम्परया मृते तु हिंसात्वात् मतेः
केचित्तु श्येनस्य हिंसाफलं न तु मरणं तेन श्येनजन्यखड्गाघातादिरूपा हिंसा अभिचारपदार्थः स च पापजनकः अतः श्येनस्य वैधत्वात् पापाजनक

जयकृ सू.
लि. मु. जी
६३

ज्ञः॥ क्वचित् कर्मजवेगजश्शब्दोत्तो द्विविधः तत्राद्यः शरीरे चेतोदनाज्ञनितेन कर्मणा वेगो जन्यते तेन च पूर्वकर्मनाशस्ततस्तत्तरं कर्म एवमग्रे
पि विनाश्च वेगो कर्मणः कर्मप्रतिबंधकत्वात्पूर्वकर्मनाशस्ततरकर्मोत्पत्तिश्च न स्यात् यत्र च वेगवता कपालेन जनिते घटे वेगो जन्यते स वेगजो
वेगः स्थितिस्थापकसंस्कारः क्षितौ केचिच्चतुर्ष्वपि अतीन्द्रियोसौ विज्ञेयः॥ क्वचित्स्पंदेपि कारणं स्थितिस्थापक इति आकृष्टशाखादीनां परि

९५

त्यागे पुनर्गमनस्य स्थितिस्थापकसाध्यत्वात् केचिदिति चतुर्ष्वित्यादिर्मुख्यस्थितिस्थापकं केचिन्मन्यंते तत्र प्रमाणं रतिभावः असौ स्थितिस्थाप
कः॥ क्वचिदाक्षत्र पृथ्व्यादौ भावनाख्यस्तु संस्कारो जीववृत्तिरतीन्द्रियः उपेक्षानात्मकस्तस्य निश्चयः कारणं भवेत् भावनाख्य इति तस्य संस्कारः
स्योपेक्षात्मकज्ञानात्संस्कारानुत्पत्तेः उपेक्षानात्मकत्वमुक्तं तत्संशयात्संस्कारानुत्पत्तेर्निश्चयस्त्युक्तं तेनोपेक्षान्यनिश्चय त्वेन संस्कारं प्रतिहेतु
तेति भावः ननु स्मरणं प्रति उपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हे [illegible] तुत्वं तेनोपेक्षादिस्थले न स्मरणं [illegible] इत्थं च संस्कारं प्रति ज्ञानत्वेनैव
हेतुतास्त्विति चेन्न विनिगमनाविरहेणापि संस्कारं प्रति उपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुतायाः सिद्धत्वात् किंच उपेक्षास्थले संस्कारकल्पनायां गुरुत्व
त्वात् संस्कारं प्रत्युपेक्षान्यत्वेन हेतुतायाः सिद्धत्वात् स्मरणे प्रत्यभिज्ञायामप्यसौ हेतुरुच्यते असौ संस्कारः तत्र प्रमाणं दर्शयति स्मरणे इति य
तः कारणं प्रत्यभिज्ञानं च जनयति अतः संस्कारः कल्प्यते विना व्यापारं पूर्वानुभवस्य स्मरणजननासामर्थ्यात् स्वस्वव्यापारान्यतराभावकार
णत्वासंभवात् ननु प्रत्यभिज्ञां प्रति तत्संस्कारस्य हेतुत्वेन प्रत्यभिज्ञायाः संस्कारजन्यत्वेन स्मृतित्वापत्तिरिति वाच्यं अप्रयोजकत्वात् परे

जै २

धाञ्चातीन्द्रियमस्त्र सिद्धः शब्दजीवनयोर्निर्मलः गुरुत्वं निरूपयति अतीन्द्रियं गुरुत्वं स्यात्पृथिव्यादिद्वये तत् अनित्ये तदनित्यं स्यान्नित्ये नित्य
मुदाहृतं तदेवासमवायि स्यात्पतनाख्येतु कर्मणि अतीन्द्रियमिति अनित्ये द्व्यणुकादौ तद्गुरुत्वमनित्यं नित्यपरमाणौ नित्यं गुरुत्वमित्यनुवर्त्तते तद्गु
रुत्वमसमवायिकारणं पतनाख्ये इति आद्यपतनेत्यर्थः द्रवत्वं निरूपयति सांसिद्धिकं द्रवत्वं स्यान्नैमित्तिकमथापरं सांसिद्धिकं तु सलिले द्वितीयं क्षि
तितेजसोः सांसिद्धिकमिति द्रवत्वं द्विविधं सांसिद्धिकं नैमित्तिकं चेत्यर्थः द्वितीयं नैमित्तिकं परमाणौ तज्जले नित्यमन्यत्रानित्यमिष्यते परमाणाविति
जलपरमाणौ द्रवत्वं नित्यमित्यर्थः अन्यत्र पृथिवीपरमाण्वादौ जलद्व्यणुकादौ च द्रवत्वमनित्यं नैमित्तिकं वह्नियोगात्तपनीयघृतादिषु वह्नि
इति अग्निसंयोगजन्यं नैमित्तिकं द्रवत्वं तच्च सुवर्णादिरूपे तेजसि घृतजतुप्रभृतिपृथिव्यां च वर्त्तत इत्यर्थः द्रवत्वं स्यंदनहेतुर्निमित्तं संग्रहे तु तत्
[illegible] हेतुरिति असमवायिकारणमित्यर्थः संग्रहे सक्तुकादिसंयोगविशेषे तद्द्रवत्वं स्नेहसहितमिति बोध्यं तेन द्रुतसुवर्णादि
नासंग्रहः स्नेहं निरूपयति स्नेहो जले स नित्योऽणावनित्योऽवयविन्यसौ जले इति जले एवेत्यर्थः असौ स्नेहः ननु पृथिव्यामपि तैले स्नेह उपल
भ्यते न चासौ जलीयस्तस्यासत्त्विदंहनत्वानिकूल्यप्रसंगात् अत आह तैलांतरे तत्प्रकर्षाद्दहनस्यानुकूलता तैलांतरे इति तत्प्रकर्षात्स्नेहप्रकर्षा
त् तैले जले उपलभ्यमानः स्नेहोपि जलीय एव तस्य प्रकृष्टत्वाद्दहनानुकूल्यं अपकृष्टस्नेहे हि जलं वह्निं विनाशयतीति भावः संस्कारं निरूपयति संस्का
रभेदो वेगोथ स्थितिस्थापकभावने संस्कारभेद इति वेगस्थितिस्थापकभावनाभेदात्संस्कारस्त्रिविध इत्यर्थः मूर्त्तमात्रे तु वेगः स्यात्कर्मजो वेग

कण्व
सि. मु. ली.

६२

नस्यात्तदाम्नायप्रतिपादितानाशफलेन स्यात् महितेन न चेत्तद्गनादीनां नाशः प्रतिबंधो वाविभातुं शक्यते नस्य पूर्वमेनत्तत्त्वादितिभावः जीवेति
ईश्वरस्य धर्माधर्माभावादितिभावः … इमोतु वासनाजन्योऽज्ञानाद्यपि विनश्यतः इमो धर्माधर्मौ नाशनेति अतोऽज्ञाननिवृत्तिरपि
सुकृतदुष्कृतनर्कसंपत्तिन फलायालमितिभावः अज्ञानादपीत्यपिना भोगपरिग्रहः नतु तत्त्वज्ञानस्य कार्यं धर्माधर्मनाशकत्वेनाभ्युक्तं दीयते
कर्म कल्पकोटिशतैरपि इतिवचनविरोधात् इत्थं च तत्त्वज्ञानिनां झटिति वाय्वहे न सकलकर्मणां भोगेन क्षयः तत्र भोगस्य नेद
दाधितनाशकोपलक्षकत्वात् कथमन्यथा प्रायश्चित्तादिना कर्मणां नाशः तदुक्तं ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथेति दीयते

२६

वास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे इति ननु तत्त्वज्ञानिनस्तर्हि शरीरावस्थानं सुखदुःखादिकं च न स्यात् ज्ञानेन सर्वेषां कर्मणां नाशादिति
चेन्न प्रारब्धेतरकर्मणामेव नाशात् तच्छरीरभोगजनकं हि यत्कर्म तत्प्रारब्धं तदभिप्रायमेव नाभुक्तं क्षीयते इति वचनमिति शब्दं निरूपयति
ति शब्दो ध्वनिश्च वर्णश्च मृदंगादिभवो ध्वनिः कंठसंयोगादिजन्या वर्णास्ते कादयो मताः सर्वः शब्दो नभोवृत्तिः श्रोत्रोत्पन्नस्तु गृह्यते
वीचीतरंगन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्तिता शब्द इति नभोवृत्तिः आकाशसमवेतः दूरस्थशब्दस्याग्रहणादाह श्रोत्रेति ननु मृदंगाद्यवच्छेदेनोत्प
न्नेशब्दे श्रोत्रे कथमुत्पत्तिरत आह वीचीति आद्यशब्दस्य बहिर्देशदिगवच्छिन्नोऽन्यः शब्दस्तेनैव शब्देन जन्यते तेन चापरस्तत्सापेक्षः
एवं क्रमेण श्रोत्रोत्पन्नो गृह्यत इति कदंबगोलकन्यायादुत्पत्तिः कस्यचिन्मते कदंबेति आद्यशब्दाद्दशदिक्षु दशशब्दा उत्पद्यंते ते च अन्या

त्वनुद्बुद्धसंस्कारात्प्रत्यभिज्ञानुदयादुद्बुद्धसंस्कारस्यत्वे तु स्वापेक्षयानन्तरक्षणस्यप्रत्यभिज्ञायानिहेतुत्वं कल्प्यते इत्याहुः ॥ अदृष्टं निरूपयति
धर्माधर्मौ च ॥ स्वर्गसाधनमिति स्वर्गादिकारणं स्वर्गादीति स्वर्गादि सकलसुखानां स्वर्गसाधनीभूतशरीरादीनां च साधनं धर्मः इत्यर्थः तत्र प्रमाणं
दर्शयितुमाह या ॥ गादिर्गतेनाव्यापारास्वनुत्पत्तिनः आगामिव्यापारस्तथा च धर्मः कल्प्यते अन्यथा यागादीनां चिरविनष्टतया निर्व्यापारत
या च कालान्तरभाविस्वर्गजनकत्वं न स्यात् तदुक्तमाचार्यैः चिरध्वस्तं फलायालं न कर्मातिशयं विनेति ननु यागध्वंस एव व्यापारः स्यात् न च प्रतियो-
गितया ध्वंसस्यैरकत्वाजनकत्वं सर्वदैव तत्फलानामापात् न च वन्नांतफलानन्तरमन्त्येन्यचरमफलस्य ध्वंसनाशकत्वात् तथात्वमिति वाच्यं कम
लविशेषस्य सहकारित्वात् अत एवाह गंगास्नानेति गंगास्नानस्य हि स्वर्गजनकत्वेनेतानां जलसंयोगध्वंसानां व्यापारत्वमपेक्षैकममूर्तेने
यकल्पनेन लाघवादिति भावः ननु ध्वंसो पि न व्यापारः स्तु न च निर्व्यापारस्य चिरध्वंस्तस्य कारणत्वमिति वाच्यं अनन्यथासिद्धनियतपू-
र्ववर्तित्वस्य तत्रापि सत्वात् अव्यवहितत्वं न वर्तित्वे हि चक्रुः संयोगादेः कारणत्वेन तु सर्वत्र कार्यकालवृत्तित्वनियमस्य व्यभिचारणास्यकार-
णत्वे इत्यत आह कर्मनाशाजलस्पर्शादिना नाश्यत्वात् सोमतः यदि हि अपूर्वं न स्यात्तदा कर्मनाशाजलस्पर्शादिना नाश्यत्वं धर्मस्य न स्यान्न
हि तत्र यागादेर्नाशः जतिं ध्वंसो वा नाशयितुं शक्यते तस्य ध्वंसैकव्यत्वादिति ॥ अधर्मो नरकादीनां हेतुर्निषिद्धकर्मजन्यः ॥ नरकादि सकलदुःखा-
नां नारकीयशरीरादीनां च साधनमधर्म इत्यर्थः तत्र प्रमाणमाह प्रायश्चित्तादिनाश्योऽसौ जीवनवृत्तीविशेषगुणौ प्रायश्चित्तेति प्रदिष्टाधर्मो

नेदशब्दाद्वाक्यार्थं तेइतिभावः अभिकालेन स्यनागोरवात् उक्तं कस्यचिन्मतेइति ननुशब्दस्य नित्यत्वादुत्पत्तिकथनमसंगतमत आह उत्पन्न
श्चो विनष्टः स इति बुद्धिरनित्यता इत्यत्र लिपि शब्दो मुत्पादविनाशशालित्वादनित्यत्वमित्यर्थः ननु स एवायं ककारः इत्यादि प्रत्यभिज्ञाना
च्छब्दानां नित्यत्वं ईत्थं चोत्पादविनाशबुद्धिर्भ्रम एवेत्यत आह सोऽयं ककार इति बुद्धिस्तु साजात्यमवलंबते मिति साजात्यमिति तत्र प्रत्यभि
ज्ञानस्य तत्सजातीयत्वं विषयो न तु तदात्मभेदो विषयः उक्त प्रतीतिविरोधात् इत्थं च द्वयोरपि प्रतीत्योरभ्रमत्वमिति ननु सजातीये सोपमिति तत्र भस
भिज्ञा कुत्र दृष्टा इत्यत आह तदेवौषधमित्यादौ सजातीयेऽपि दर्शनात् तस्मादनित्या एव वर्णाः सर्वेषां मतं हि नः तेदेवेति पदेनौषधमन्येन कृतं तदौषधं
मयापि कृतमित्यादि दर्शनादिति भावः इति श्री महोपाध्याय न्यायविद्यानिवासभट्टाचार्यपुत्र श्रीयुत विश्वनाथ पंचानन भट्टाचार्य विरचिता सिद्धां
तमुक्तावली समाप्ता ❀ ५ ❀ श्रीरस्तु ❀ ५ ❀ श्रीकांत ० ५ ०

सिद्धान्त मुक्तावलि पत्र ६४

गाथ ग्रंथ